

і дослідженню історико-культурної спадщини. Науковці, краєзнавці — аматори, пам'яткоохоронці докладають зусиль для виявлення, вивчення і збереження пам'яток, які допомагають відтворити події воєнної історії України, життя і діяльність українських військових діячів, захисників краю від іноземних загарбників та зібрати якомога повнішу інформацію щодо нерухомих об'єктів культурної спадщини IX–XVII ст.

На жаль, ретельне дослідження найвизначніших подій в історії України залишають поза увагою тематику і проблематику місцевого і регіонального характеру. В багатьох випадках пам'ятки воєнної історії, які представлені оборонними спорудами, класифікуються тільки як пам'ятки фортифікаційного мистецтва, а комплексний характер цих об'єктів залишається поза увагою дослідників. Їх історико-культурний потенціал потребує більш поглибленого вивчення із залученням широкого кола джерел та застосуванням сучасних технологій польових досліджень, особливо для визначення і локалізації розташування пам'ятних місць.

5.2. Події воєнної історії XVIII — поч. XX ст. в пам'ятках історії та культури.

5.2.1. Північна війна в пам'ятках історії та культури.

Північна війна 1700–21рр., воєнні баталії на території України, виступ гетьмана І. Мазепи на стороні Шведського королівства, Полтавська битва з її наслідками залишаються для українського народу актуальними і на початку XXI ст. Дослідження подій, що стали знаковими у сфері відновлення національної пам'яті необхідно для переосмислення власної історії, ролі окремих постатей в її творенні, збереження національних і регіональних особливостей, власних культурних традицій. Поряд з широким колом писемних джерел важливими для вивчення воєнних дій у ході Північної війни на українських теренах залишаються нерухомі пам'ятки історії та культури. Їх дослідження і співставлення з писемними свідченнями дозволяє об'єктивно відтворити події минулого, розкрити їх наслідки для українських земель.

Незважаючи на великий масив літератури зустрічається багато дискусійних положень стосовно оцінки діяльності гетьмана І. Мазепи, союзницьких переговорів, та причин укладення шведсько-українського союзу. Більшість сучасних українських істориків вважають, що українська еліта у 1708–09 рр. на чолі з гетьманом І. Мазепою розглядала протекторат Швеції, як оборонний у період військових дій проти Росії і прагнула з допомогою шведів здобути більшу автономію і досягти вищого міжнародного політико-правового статусу для Гетьманщини. Прагнучи подолати московський диктат, вона обрала той шлях, який не змінював автономію, а давав можливість розвитку і творення власної держави⁶³¹. На глибоке переконання професора Санкт-Петербурзького університету Т. Таїрової-Яковлевої, український гетьман розумів, що про збереження Петром I тієї Гетьманщини, яку він будував, уже не могло бути і мови. Не міг гетьман не прислухатися і до нарікань невдоволеної реформами царя козацької старшини. Тож його перехід на бік Карла XII був (авт.) жестом відчаю сильної людини, яка не пускає все на самоплив, а намагається оволодіти ситуацією навіть наперекір долі.

В момент переходу на сторону шведів, І.Мазепа керувався не логікою зрадника, а логікою політика, який поставив інтереси України вище інтересів Російської імперії⁶³².

Події 1709 р. під Полтавою визначили подальший хід Північної війни, змінили геополітичну ситуацію у Північній та Східній Європі. Перемога російської армії в Полтавській битві відкрила можливості для проведення реформ у Московській державі, сприяла її перетворенню на велику імперію, в той час, коли Швеція спрямувала свої зусилля на внутрішній розвиток країни. Події Північної війни вплинули на зміну політико-правового статусу та внутрішньополітичного устрою в Україні. Полтавська битва, яка була кульмінацією Північної війни і стала тріумфом для російської армії, призвела до краху автономістських устремлєнь старшинської опозиції на чолі з гетьманом І. Мазепою. Поразка гетьмана І. Мазепи, знищення царськими військами гетьманської столиці Батурина разом з його жителями стали прологом ліквідації Гетьманської держави, початком нової хвилі терору проти українського населення, знищення української культури. Ця трагічна сторінка історії має нагадувати про жертви, яких зазнав український народ у боротьбі за незалежність. Незважаючи на суперечливі оцінки особи і політики гетьмана необхідно визнати, що І. Мазепа був видатною особистістю, здібним українським керманічем, який свої зусилля спрямував на пошуки оптимальної форми збереження української автономії. Перехід гетьмана на бік Шведського королівства спонукав Російську державу, яка стала переможцем у довголітній війні за геополітичне панування в Європі, переглянути своє ставлення до існування української автономії⁶³³. Після поразки шведсько-українських сил у Полтавській битві Лівобережна Україна стала розглядатися російським урядом як одна з провінцій, що дісталася Росії на правах переможця. Царський уряд приступив до повної ліквідації автономії Гетьманщини та інкорпорації українських земель до складу Російської імперії. На Правобережній Україні в результаті подій Північної війни та міжнародних угод, підписаних в її ході, був знищений козацький устрій, і вона остаточно перейшла під владу Речі Посполитої.

Підписавши таємний договір з Карлом XII, І. Мазепа сподівався на всебічну допомогу союзників і не розраховував, що шведська армія піде в Україну. Замість того, щоб іти на Новгород чи Москву, несподівано для всієї Європи та гетьмана І. Мазепи, Карл XII вирушив на українські землі, що не входило в плани українського гетьмана. Козацька старшина в більшості підтримала вибір І. Мазепи, і 4 листопада (24 жовтня) 1708 р. гетьман на чолі невеликого війська рушив із гетьманської резиденції у м. Батурина на з'єднання зі шведами. Наміри І. Мазепи обійтись без братовбивчої війни підтверджує той факт, що йдучи від місця переправи через Десну до місця розташування штаб-квартири шведів, козаки не взяли участі у військовій сутичці російського і шведського підрозділів на боці жодної зі сторін⁶³⁴.

Після переходу гетьмана на бік Карла XII 2 листопада 1708 р. російські війська під командуванням О. Меншикова захопили і вщент зруйнували гетьманську столицю, варварські знищили все населення, включаючи жінок і малолітніх дітей. Загальна кількість українських жертв за даними різних джерел становила 11–12,5 тис. осіб⁶³⁵, у тому числі 6–7,5 тис. мирних мешканців і 5–6,5 тис. козаків⁶³⁶.

Батури́нська трагедія 1708 р. — один з ключових моментів тогочасних українсько-російських стосунків. Близько 900 чоловік було страчено на майдані біля Преображенського храму в м. Лебедин. Це — представники козацької старшини, у тому числі делегація від Запорозької Січі, яка не з'явилася на Глухівську раду, на якій були інсценовані вибори нового гетьмана — І. Скоропадського. Тіла страчених козаків були поховані на кладовищі, відлученого від християнського і відомого під назвою «Гетьманці»⁶³⁷. Вогнем і мечем пройшли царські війська по українській землі, залишивши після себе попелища і руїни. Під час каральної експедиції були спалені містечка, що опинилися на шляху російського війська до Запоріжжя — Келеберда, Перевалочна, Старий та Новий Кодак, Старі та Нові Санжари, Маячка, Нехвороща⁶³⁸. Пам'ятне місце покарання козаків, що приєдналися до І. Мазепи, за легендою, існує і на Хортиці — так званій Дурній скелі о. Дубового (Запорізька обл.)⁶³⁹. За наказом Петра I гетьманську резиденцію було перенесено до Глухова, а Батурин як адміністративний центр Гетьманщини відродився тільки в 1750 р., за часів останнього гетьмана України К. Розумовського.

Кульмінаційною подією Північної війни на українських теренах стала Полтавська битва, яка відбулася 27 червня 1709 р. між військами Петра I та союзним військом І. Мазепи і шведського короля Карла XII. Її фінал кардинальним чином вплинув на подальший історичний розвиток країн-учасниць протягом наступних століть. Не вдаючись до аналізу ходу Полтавської битви, слід наголосити, що разом зі шведами і козаками у Полтавській битві брали участь козаки на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком та група старшин і козаків Гетьманщини. Активними учасниками подій були козаки Стародубського, Лубенського, Ізюмського, Миргородського, Ніжинського, Полтавського, Харківського та сердюцького полків⁶⁴⁰. Важливу роль у подіях 1709 р. відіграв Полтавський полк, один з найважливіших форпостів Козацької держави. В силу свого географічного розташування він був найбільш наближений до Запорозької Січі, на яку завжди орієнтувалися полтавці. До складу Полтавського полку входило дев'ятнадцять сотень, серед яких ключове місце в подіях, пов'язаних з Полтавською битвою, зайняли Перша та Друга Полтавські, Новосанжарська, Старосанжарська, Білицька, Кобеляцька, Кишинівська, Сокільська, Переволочанська та Великобудиська сотні. Сім із дев'ятнадцяти відомих представників полкової та сотенної старшини Полтавського козацького полку були прихильниками політики І. Мазепи, стільки ж було і проросійсько налаштованих старшин⁶⁴¹. Після приєднання запорожців на чолі з К. Гордієнком до І. Мазепи навесні 1709 р. Полтавський полк перейшов на сторону гетьмана, орієнтуючись не на політичний вибір, а на антимосковські та антифеодальні гасла⁶⁴². Козаки не брали безпосередньої участі у Полтавській битві, але вони забезпечили коридор, яким запорожці на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком, спочатку прийшли на з'єднання з гетьманом І. Мазепою та шведською армією, що знаходилася у Великих Будищах, а пізніше — забезпечили прикриття при відступі союзників з-під Полтави до містечка Переволочна⁶⁴³.

В процесі роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України» по Полтавській області виявлені пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, пам'ятні місця, які дозволяють певною мірою реконструювати хід подій далекого минулого. Цікавими об'єктами для дослідження можуть стати пам'ятні

місця зустрічі І. Мазепи, Карла XII і кошового отамана Війська Запорозького (Низового) К. Гордієнка у селах Великі Будища (Диканський район, Полтавська обл.), Гірки (Новгород-Сіверський район, Чернігівська обл.), де вирішували питання про приєднання козацьких полків і Запорозької Січі до антиросійського союзу і був укладений договір між Україною і Швецією, розташування штаб-квартир, козацьких сотень, які брали участь у бойових діях. Також було локалізовано територію українсько-шведського табору на мисі Руська коса (Семенів Ріг) біля с. Лупарево (Жовтневий район, Миколаївська обл.)⁶⁴⁴.

Події 1708–09 рр. пов'язані з фортецями Полтавщини, які частково збереглися до наших днів — Веприком, Гадячем, Полтавою, Ромнами та іншими. Для населення Гетьманщини Північна війна була незрозумілою і чужою. Надмірне втягнення намірів І.С. Мазепи призвело до того, що більшість українського населення не відгукнулася на його заклики. Боячись репресій з боку російської влади, жителі впускали в свої фортеці російські полки, і дуже часто, ставши в них заручниками, вимушені були боротися проти шведів. З 19 листопада 1708 р. до 6 січня 1709 р. тривала оборона Веприка, гарнізон якого складався із 1100 російських солдатів, місцевих козаків і селян. Запеклий опір шведському війську чинили захисники Опішні, де на початку весни 1709 р. була розміщена головна штаб-квартира шведів. Пізніше вона була перенесена до Роменської фортеці. У Миргородській фортеці була дислокована штаб-квартира російського головнокомандувача Б. Шереметьєва⁶⁴⁵.

Головні сили українсько-шведської армії дислокувалися довкола Гадяцької фортеці. 27 березня у Великих Будищах був укладений союзний договір між гетьманом І. Мазепою і кошовим отаманом Запорозької Січі К. Гордієнком — з одного боку, та королем Карлом XII — з другого. Запорожці облаштували табір поблизу містечка Нові Санжари, яке знаходилося на невеликій відстані від головної квартири Карла XII і від Запорозької Січі⁶⁴⁶. Під час відзначення 200-річного ювілею Полтавської битви Новосанжарська громада, вшановуючи події 1709 р., спорудила обеліск у м. Нові Санжари. Виготовлений із сірого граніту, чотиригранний обеліск із пірамідальним фігурним завершенням, встановлено на невисокий цегляний постамент. Під час громадянської війни (1918–20 рр.) обеліск зник, а в 1965 р. під час проведення будівельних робіт його знайшли і встановили вдруге⁶⁴⁷.

Комплексною пам'яткою археології, історії та містобудування являється Полтавська фортеця, при будівництві якої були враховані традиції давньоруської та козацької фортифікації. На початок XVIII ст. її укріплення склалися із земляного валу, обнесеного дерев'яно-рубленою стіною та рову. Загальна площа фортеці становила близько 40 га⁶⁴⁸. Як свідчать сучасні археологічні дослідження — висота валів фортеці у 1708–09 рр. не перевищувала 2–2,5 м⁶⁴⁹. На полі Полтавської битви представлені різні типи пам'яток: оборонні споруди, пам'ятні місця боїв, братські могили російських, шведських воїнів, українських козаків, пам'ятні знаки у вигляді обелісків. Фортифікаційна лінія оборони Полтави на 1709 р. включала: три півкруглі бастіони, два горнверки, Спаський в'їзний вузол у вигляді рavelіну, три півбастіони⁶⁵⁰.

Місто захищали російські війська і місцеві жителі, якими командував комендант, полковник Олексій Келін. 87 днів тривала виснажлива оборона, захисники

міста відбили 30 атак ворога. Враховуючи всю складність ситуації, військова рада на чолі з Петром I, який прибув під Полтаву 4 червня, прийняла рішення про необхідність вирішення проблеми через генеральний бій. З цією метою російська армія розташувалася на правому березі Ворскли, поблизу міста, зосередивши в новозбудованому укріпленому таборі піхоту та артилерію. За вказівкою царя побудували 6 редутів не суцільною лінією, а окремими земляними укріпленнями, що мало б «розпорозити» сили супротивника, якого б обстрілювала російська артилерія й не дозволяла б діяти єдиним фронтом. Козацькі ватажки, що діяли на боці російського царя, наказали тримати свої загони на шляху можливого відступу шведів у напрямку до Польщі. Тим самим цар і його керівництво усунули українські полки від майбутніх активних бойових дій, побоюючись чергової зради з їх боку⁶⁵¹.

Значні фортифікаційні споруди (у вигляді рову, валу та палісаду) були й у всіх сотенних містечках. Частина цих укріплень мали регулярне планування і споруджувалися у вигляді чотирикутника з бастіонами та іншими супутніми укріпленнями. Збереглися залишки Білицької фортеці — вали висотою 2–2,5 м в центрі с. Білики (Кобеляцький р-н, Полтавська обл.)⁶⁵². В с. Маячка — укріплення фортеці сотенного містечка, які склалися з валу та рову із зовнішньої сторони. Ширина рову становила близько 10 м, глибина на сьогодні в різних місцях — від 1 до 2,5 м. Висота збереженої частини валу — 1,5–2 м⁶⁵³.

Процес увічнення пам'яті про перемогу у Полтавській битві був започаткований відразу після самої події російським царем Петром I. Надаючи великого значення перемозі під Полтавою, Петро I віддав наказ щорічно святкувати цю подію. Після смерті Петра I традиція щорічного святкування перемоги у Полтавській битві була забута і відзначалися тільки круглі дати⁶⁵⁴. Для Російської імперії святкування ювілеїв Полтавської битви завжди було більше, ніж просто свято перемоги російської зброї. Офіційна влада надавала святкуванню політичний та ідеологічний підтекст. Святкування ювілеїв супроводжувалося і подіями у культурному житті країни — побудовою пам'ятників, написанням літературних творів, відкриттям Петровського Полтавського кадетського корпусу, тощо. Увічнення подій розпочалося із встановлення на полі битви колони, яка символізувала перемогу, але невдовзі пам'ятник зруйнувався.

На другий день після Полтавської битви відбулися поховання російських воїнів. Над братською могилою був насипаний курган і встановлений дерев'яний хрест⁶⁵⁵. Інше відношення було до загиблих воїнів шведської армії, тіла яких були розкидані по всьому полю і лише присипалися землею. 7 липня 1709 р. Петро I видав іменний указ, в якому містився також наказ встановити монумент на честь здобутої перемоги над шведами для увічнення пам'ятної події та власної особи: «... в знак и вечное напоминание той преславной виктории, на том самом месте, где тот бой был, а именно неподалеку от Полтавы построить монастир мужской и в нем церковь каменную во имя святых верховных апостолов Петра и Павла, да нижню преподавшего Самсона Странноприемца на которого память та преславная виктория получена. А перед церковию сделать пирамиду каменную со изображением на ней персоны государевы...»⁶⁵⁶. Але цей проект не був реалізований за життя Петра I⁶⁵⁷. У 1724 р. скульптор К. Растреллі виготовив модель кінної статуї імператора для

монументу, однак далі виготовлення моделі справа не пішла. За життя царя був споруджений тільки невеликий обеліск з рельєфними зображеннями «Полтавської баталії», який проіснував до 80-х років XVIII ст.⁶⁵⁸

Протягом XVIII ст. могила загиблих шведських воїнів (у місцевого населення і в літературі має назву Шведська Могила) не була предметом турботи ні уряду, ні суспільства. У 1809 р. був оголошений конкурс на розробку проекту пам'ятника над братською могилою російських воїнів. До цієї роботи у 1811 р. був залучений архітектор В. Стасов, який отримав за свій проект звання академіка архітектури, але на його втілення не вистачило коштів⁶⁵⁹. У 1820 р. В. Стасов запропонував і виконав новий проект, але і він не був реалізований. Після бурхливої хвилі зацікавленості щодо увічнення Полтавської битви на початку XIX ст. інтерес до цього питання поступово почав згасати. У 1841 р. до розробки проекту церкви на полі Полтавської битви були залучена велика група архітекторів, яка втретє за чверть століття розробляла нову серію проектів храму-пам'ятника. Одночасно з офіційним конкурсом комісія проектів та кошторисів доручила архітектору Й. Шарлеманю та академіку архітектури Л. Руска виконати розробку власних проектів. Згідно з проектом Й. Шарлеманя у червні 1852 р. був закладений храм ім'я Сампсонія Странноприїмця, а в червні 1856 р. — освячений⁶⁶⁰.

З цього часу церква і могила загиблих російських воїнів стали двома самостійними пам'ятками, які з часом потребували реставрації. Роботи по реконструкції Сампсонієвського храму тривали близько трьох років. Одночасно велися роботи по виготовленню пам'ятника на братській могилі. Роботи виконувалися в Петербурзі майстром О. Бариновим під наглядом автора проекту архітектора М. Никонова. У 1894 р. на кошти полтавського мецената — таємного радника І. Судієнка на братській могилі російських воїнів замість дерев'яного хреста встановили гранітний, виготовлений з червоного і сірого граніту (висота — 7,5 м) з написами, які були на першому дерев'яному хресті⁶⁶¹. На одній із сторін хреста вибита інформація про загиблих воїнів, на іншій — слова Петра I перед битвою⁶⁶². У 1907 р. над могилою було збудовано склеп-каплицю із граніту, на стінах якої розміщені меморіальні дошки зі списками полків російської армії, які брали участь у Полтавській битві. Робота по проектуванню іконостасів в храмі та капличці, над могилою російських воїнів, розписи церков були виконані художником А. Соколовим. 3 вересня 1907 р. каплиця св. Петра і Павла була освячена, а 20 червня 1909 р. — реконструйований Сампсонієвський храм⁶⁶³.

Найбільш активно формування комплексу відбувалося у XIX ст. Урочисто відзначалися 100-річчя і 150-річчя Полтавської битви. В зв'язку з наближенням столітнього ювілею Полтавської битви виникла ідея спорудити в центрі новостворюваного головного майдану міста — Олександрівського — гідний ювілею пам'ятник. Автором планувального рішення майдану став губернський архітектор М. Амвросимов, кінцевий проект належав професору архітектури Академії мистецтв Ж. Тома де Томону. Монумент будувався протягом п'яти років, його відкриття відбулося у червні 1811 р.⁶⁶⁴ По завершенню забудови площі пам'ятник став домінантою всього архітектурного ансамблю.

Монумент Слави — це колона тосканського ордера (висота — близько 11 м, діаметр — 1,5 м), що стоїть на ступінчастому гранітному стереобаті у вигляді

фортеці, в основу якого вмуровані 18 гармат — військових трофеїв, захоплених росіянами у шведів. Верхня площина стереобата огорожена литою чавунною ґраткою, декоративні стояки якої виконано у вигляді вкладених у піхви мечів, обернених вістрями до землі, що має символізувати завершення військових дій. На гранях п'єдесталу — композиції із римською атрибутикою, на фасадній стороні бронзовими накладними літерами позначена дата Полтавської битви. Чавунну литу колону вінчає півсфера, на якій — бронзовий позолочений орел із блискавками в кігтях і лавровим вінком у дзьобі, обернений у бік поля Полтавської битви⁶⁶⁵. Автором бронзових прикрас на монументі був відомий академік скульптури Ф.Ф. Щедрін. Пам'ятник за своїми мистецькими характеристиками займає гідне місце серед пам'ятників-колон витонченістю своїх пропорцій, прекрасним художнім втіленням задуму, майстерністю виконання і є окрасою міста. В цілому композиція символізує мілітарний дух і військову доблесть російської армії. В той же час він не тільки пам'ятник слави російської зброї, а й пам'ятка історичної драми для українців.

Завершення формування меморіального комплексу відбулося на початку ХХ століття під час святкування 200-річчя Полтавської битви, хоча в багатьох офіційних документах йшлося про «Полтавську перемогу»⁶⁶⁶. Помпезне святкування круглої дати перемоги російських військ над шведами царизм намагався використати для пропаганди ідей монархізму, непорушності і міцності підвалин самодержавства, затушування поразки Росії у війні з Японією 1904–1905 рр.

26 червня 1909 р. на території Поля Полтавської битви поряд з Сампсонієвською церквою був відкритий Музей історії Полтавської битви. Ініціатором його створення стала Полтавська історико-архівна комісія та її голова, викладач історії Полтавського кадетського корпусу І.Ф. Павловський⁶⁶⁷. Під час громадянської війни Музей був пограбований, а всілілі експонати зберігалися в обласному краєзнавчому музеї. В роки Великої вітчизняної війни експонати частково були евакуйовані, частина загинула у вогні під час пожежі. По закінченню війни на хвилі великодержавницьких настроїв, що стали наслідком перемоги СРСР у війні з гітлерівською Німеччиною, одним із засобів їх посилення та утвердження було звернення керівництва СРСР та особисто Й. Сталіна до історичного минулого. Цікаву паралель між подіями початку ХVIII ст. і першої половини ХХ ст. проводить полтавська дослідниця О. Сальнікова. Як відомо, однією з найзнаменніших подій дорядянського періоду була Полтавська битва, яка вивела Росію в ранг великих держав Європи. Перемога у Другій світовій війні стрімко змінила роль і місце СРСР у світі, перетворивши його у наддержаву. Паралелі були настільки очевидні, що урочисте відзначення ювілею Полтавської битви у 1949 р. та увічнення події шляхом створення музею-заповідника виносило на порядок денний саме по собі⁶⁶⁸.

У травні 1949 р. Рада Міністрів СРСР видала постанову про відновлення і збереження пам'ятників Полтавської битви. Майже одразу розгорнулися роботи по реставрації пам'ятників і відновленню музею історії Полтавської битви. Музейну експозицію поповнили цінні історичні реліквії з Москви, Ленінграду, Путивля, Чернігова, Києва та музеїв інших міст, для чого була видана спеціальна постанова про сприяння музеїв СРСР і УРСР у відновленні роботи музею Пол-

тавської битви⁶⁶⁹. Серед експонатів — зразки зброї, бойові стяги російських і шведських полків, карти, особисті речі. 23 вересня 1950 р. відновлений Державний республіканський музей історії Полтавської битви відкрив двері для відвідувачів. Згодом перед музеєм була встановлена бронзова скульптура Петра I, виконана у 1915 р. (ск. А. Адамсон, арх. Д. Воронцов) на замовлення Петровського Полтавського кадетського корпусу до 75-річчя заснування закладу.

З наближенням 250-літнього ювілею Полтавської битви в 1956 р. було розширене приміщення музею, в новому залі розмістили діораму Полтавської битви, над створенням якої працювали художники московської військової художньої студії ім. Грекова. Позитивні зміни відбулися в житті музейного закладу після прийняття Постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 31 березня 1981 р. «Про оголошення комплексу пам'ятників історії та культури Поля Полтавської битви державним історико-культурним заповідником». На виконання цієї постанови Полтавський обком Компартії України та облвиконком затвердили перспективний план реставраційних робіт та капітального ремонту будинку-музею, відновленню інтер'єрів колишньої Сампсонієвської церкви, будівництву місць громадського користування, благоустрою території⁶⁷⁰. До складу заповідника увійшов Музей історії Полтавської битви і комплекс пам'яток, пов'язаних з Полтавською битвою. Він є єдиним в Україні, який входить до Міжнародної організації військово-історичних музеїв під егідою ЮНЕСКО та включений до всесвітнього туристичного маршруту⁶⁷¹.

Поле Полтавської битви, пам'ятні місця, оборонні споруди, сотні братських могил — це незаперечні факти історії нашої держави, що становлять важливу частину розуміння її розвитку і дозволяють більш повно відобразити конкретні події та з'ясувати їх вплив на загальний історичний процес. За часів Російської імперії, а потім і упродовж усієї радянської доби події Північної війни, Полтавської битви реконструювалися лише як перемога російської армії, очолювана Петром I. За лаштунками історії залишалося все, що відображало участь у воєнних подіях українських козаків, Запорозької Січі. Тільки в умовах незалежної Української держави стало можливим об'єктивно оцінити дії тогочасної української еліти, роль гетьмана І. Мазепи, перемогу російської армії і поразку національних збройних сил, дослідити весь спектр пам'яток. Тільки виважені оцінки тогочасних подій сприятимуть охороні всіх об'єктів, незалежно від політичних оцінок та ідеологічних нашарувань. Пізнавальна цінність пам'яток можлива тільки за умови їх збереження і об'єктивного висвітлення подій, з якими вони пов'язані.

В імперські часи Полтавська битва увічнювалася як визначна перемога Петра I, а в радянські часи пам'ятне місце битви перетворилося на заповідник, основною метою якого було увічнення переможної битви російської армії. З часом оцінка політичних результатів та наслідків битви зазнала істотних змін. Об'єктивно оцінюючи перебіг подій трьохсотлітньої давнини слід констатувати, що в битві брали участь і українські частини, хоча їх кількість залишається дискусійною. Для підрахунку кількості учасників повстання на чолі з І. Мазепою, на думку українського дослідника С. Павленка, важлива статистика втрат учасників боротьби протягом кампанії 1708–09 рр. У Батурині їх загинуло до 14 тис., у Переволочній — 3 тис., були спалені переважно з козаками та жителями села і містечка Маячка,

Нехвороща, Келеберда. Старий Кодак, Новий Кодак, Старі і Нові Санжари. Якщо скласти втрати повсталих і їх кількість у Полтавському бою, то виходить, що гетьмана І. Мазепу підтримало до 40 тис. українців, а на боці Петра І воювало до 4 тис. козаків І. Скоропадського⁶⁷².

На території Полтавської області збереглися комплексні пам'ятки архітектури, монументального мистецтва та історії, пов'язані з подіями Північної війни. В той же час, пам'ятні місця, пов'язані з територією дислокації козацьких військ, розташуванням таборів, найбільш запеклих епізодів битви не зафіксовані і не відзначені. Існує складність із визначенням їх точного місцезнаходження, для чого необхідне залучення широкого кола писемних джерел, використання сучасних методів археологічних досліджень. І це завдання як науковців, так і краєзнавців-аматорів.

Постать І. Мазепи та події навколо неї стали одним із наріжних каменів політики держави в культурній і суспільній сферах, у відновленні національної пам'яті. Україна — незалежна держава, яка сама визначає пріоритети свого розвитку і шукає їх легімітацію у власних інтерпретаціях минулого, які не обов'язково повинні збігатися з історичними оцінками інших держав. У 2007 р. виданий Указ Президента України «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана І. Мазепи та укладанням українсько-шведського союзу». Згідно цього указу передбачалося відзначення пам'яті гетьмана на різних рівнях — від встановлення пам'ятників — до створення тематичних кінофільмів. Розробляється проект встановлення монументів І. Мазепі в Києві і Полтаві, опрацьовувалося питання щодо встановлення пам'ятника українському гетьману в Швеції, а шведського короля Карла XII — в Україні. Створено проект побудови у м. Києві Пантеону гетьманів України та Алеї слави українського козацтва, засновано Міжнародну премію імені гетьмана, якою за значний внесок у пропаганду історії України нагороджувалися політичні, громадські діячі, науковці та митці⁶⁷³.

1993 р. на Панянському узвозі у Полтаві було відкрито пам'ятник загиблим українським козакам. Біля підніжжя встановленого тут гранітного хреста лежить земля, привезена із зруйнованого Батурина. Пам'ятний знак загиблим у 1709 р. козакам Запорозької Січі має бути споруджений у Нікопольському районі на Дніпропетровщині. Продовжується облаштування лінії редутів, а також прилеглої території, споруджується Ротонда вшанування пам'яті всіх полеглих у Полтавській битві, Меморіальний комплекс у с. Жуки Полтавського району⁶⁷⁴. В 1991 р. у Батурині на території замку гетьмана І. Мазепи на Гончарівці насипано пам'ятний курган і встановлено дубовий хрест на згадку про мешканців Батурина, страчених у 1708 р. Неподалік — пам'ятна плита з портретом І. Мазепи і текстом: «Вклонимось цій землі! З неї черпав снагу гетьман України Іван Мазепа, з ім'ям якого пов'язане славне і трагічне в історії твоєї Вітчизни»⁶⁷⁵.

Відтворення Батурина як визначного історичного центру України розпочалося влітку 1990 р. за ініціативи чернігівського Товариства української мови імені Тараса Шевченка, яке організувало похід «Дзвін-90». Місто, яке було знищене у 1708 р., досліджують науковці різних країн. З 1995 р. у Батурині щороку здійснюються широкомасштабні наукові дослідження, які використовують специфічні методи археологічної науки. Спочатку тут працювали науковці Новгород-

Сіверської експедиції Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, а з 2001 р. — Міжнародної українсько-канадської археологічної експедиції. Вдалося виявити і дослідити рештки заміської резиденції І. Мазепи в урочищі Гончарівка, міські укріплення. До нашого часу уцілів замок, але у середині 1970-х років тут містилася цегельня і кар'єр, в результаті чого за короткий час були знищені чверть території замчища та 260 м оборонного валу з ровом і центральним бастіоном⁶⁷⁶.

В 1993 р. у Батурині на базі нерухомих пам'яток історії та культури був створений Державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», до складу якого увійшли 39 унікальних пам'яток археології, історії, архітектури, містобудування і природи доби Гетьманщини. У складі заповідника діє місцевий історико-краєзнавчий музей, який міститься в будинку поч. XVIII ст., що належав Генеральному судді В. Кочубею, рештки земляних валів замку І. Мазепи на Гончарівці, а також палац останнього гетьмана України К. Розумовського (1802 р., арх. Ч. Камерон) та Воскресенська церква-усипальниця К. Розумовського (1803 р.)⁶⁷⁷, для будівництва якої використовували цеглу зі зруйнованих споруд після захоплення Батурина російськими військами у 1708 р.⁶⁷⁸ Відроджена гетьманська столиця має стати для громадян України джерелом гордості за отриману дорогою ціною незалежність.

Замість підвищеного, частіше всього політизованого інтересу до постаті гетьмана, який спромігся виступити в інтересах власної Вітчизни проти свого сюзерена — російського царя — поряд з контрверсійними у сучасних вітчизняних і російських дослідженнях з'являється виважена, об'єктивна оцінка І. Мазепи, як державного і політичного діяча, щедрого мецената і освіченого богослова⁶⁷⁹. В Батурині здійснюються заходи по увічненню пам'яті І. Мазепи. Однією з перших акцій стало відзначення в травні 1994 р. річниці від дня народження І. Мазепи. 17 серпня 2002 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Комплексну програму збереження пам'яток заповідника, для чого в 2005 р. започаткований благодійний фонд «Гетьманська столиця», який розгорнув широкомасштабні роботи з реставрації і музеєфікації пам'яток. Відбудовується палацово-парковий ансамбль резиденції К. Розумовського, в якому розміститься Музей гетьманства, завершується реставрація церкви Воскресіння, а у відреставрованому будинку церковно-приходської школи буде створено археологічний музей і упорядковано територію колишнього Литовського замку. 10 квітня 2004 р. було встановлено монументальний гранітний хрест з розп'яттям у пам'ять про жертви батуринської різанини 1708 р. (художник А. Гайдай та ск. М. Обезюк)⁶⁸⁰.

Об'єктивний та виважений підхід до оцінки подій і персоналії дасть можливість повною мірою використати пізнавальний потенціал пам'яток тієї доби. Значна кількість об'єктів стоїть на державному обліку, але ще багато унікальних пам'яток потребують виявлення, дослідження і включення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, «Зводу пам'яток історії та культури України». Результатом плідної роботи співробітників відділу охорони пам'яток Полтавського краєзнавчого музею стала підготовка і публікація двох книг по Ново-Санжарському і Решетилівському районах, які стали першим доробком до «Зводу пам'яток історії та культури України» по Полтавській області.

5.2.2. Увічнення подій Кримської (Східної) війни.

Одним з найбільш кривавих конфліктів XIX ст. увійшла в історію Кримська (Східна) війна 1853–56 рр. У ній взяли участь Росія і Туреччина, а також Англія, Франція та Сардинське королівство, які були союзниками Османської імперії. Кримська війна стала не лише російсько-турецькою, у якій на боці однієї із сторін вперше виступили інші держави, а була фактично прологом світової війни. Раніше у будь-яких збройних конфліктах та локальних війнах брали участь дві-три держави, а в Східній — більше 20. Втративши автономію наприкінці XVIII ст., Україна не була самостійним суб'єктом міжнародних відносин. Перебуваючи в складі Російської імперії, вона взяла участь у Кримській війні, бойові дії якої проходили на українських землях.

Населення України зробило значний внесок у забезпечення військ всім необхідним, виявило героїзм і мужність в обороні Одеси, Севастополя, у боях на Чорному морі і на Кримському півострові. Кримська війна — яскрава й водночас трагічна сторінка в історії українського народу. Вона стала важким тягарем для сільського населення, яке забезпечувало армію провіантом, транспортом для перевезення тисяч солдатів, поранених та хворих військових. В Україні виготовлялася зброя для російської армії, ремонтувалося озброєння. Так, Шосткінський завод на півночі Чернігівської губернії виробляв порох, Луганський ливарний завод виготовив для військ 400 тис. пудів снарядів⁶⁸¹. Навіть Київський арсенал, що знаходився в стані технічного переоснащення, не припиняв роботу по випуску зброї. Для швидкого виконання замовлень армії на заводі збільшили кількість робітників за рахунок вільнонайманих працівників. Всі замовлення виконувалися вчасно, і тільки впродовж 1855 р. Київський арсенал виготовив для армії 4 тис. кременевих рушниць, третину усіх гармат, необхідних для армії та понад 100 зарядних ящиків, холодну зброю⁶⁸².

Севастополь був неприступним не лише завдяки героїзму військ і місцевого населення, йому допомагав весь народ Російської імперії і, в першу чергу, населення України. Українці воювали в лавах російської армії. З майже 60 іменних полків, які налічувались в російських військах, 10 полків — Азовський, Волинський, Дніпровський, Житомирський, Кременчуцький, Одеський, Подільський, Полтавський, Український і Чернігівський — були створені з українських рекрутів та ополченців⁶⁸³. Лише Полтавщина поповнила народне ополчення 9,5 тис. добровольцями. У вересні 1854 р. із добровольців був сформований і 1-й татарський полк, на створення якого дали гроші місцеві караїми⁶⁸⁴. В кожній губернії збирали кошти у фонд захисників Севастополя. Населення Волині на потреби війни пожертвувало 113 тис. крб. У вересні 1854 р. зібрання повітових предводителів Харківської губернії передало на військові потреби армії 40 тис. руб. сріблом. Тисячі жителів України робили особисті внески на військові потреби та надавали допомогу пораненим у містах Південної України, де були розташовані шпиталі і лазарети⁶⁸⁵.

Якщо під час Північної війни Російська імперія була у zenіті військової слави і святкувала перемогу, то Кримська війна показала всьому світу, що самодержавна Росія набагато відстала від розвинутих європейських держав. Поразка у війні привела країну до загальної кризи феодално-кріпосницької системи, яка відбилася

на державному управлінні і місцевому самоуправлінні. Поразка у війні стала результатом недальновидної політики уряду, некомпетентності військового командування, технічної відсталості російської армії, нечисленності і невідповідності військово-морських сил, що значно поступалися перед об'єднаним флотом противника. Кріпосницька система гальмувала розвиток соціально-економічного життя Росії. Вразливим місцем Росії була відсутність розвинутої мережі доріг, що не давало можливості своєчасно перекидати підкріплення на театр воєнних дій, регулярно постачати озброєння для армії. Мужність, хоробрість і відвага солдатів, організаторів і керівників оборони Севастополя не могли компенсувати загальної соціально-економічної та військової відсталості Російської імперії, зупинити катастрофу, якою стала Кримська війна для Росії. Усі ворогуючі держави зазнали у війні значних втрат: Франція — 96 тис. воїнів, Англія — 23 тис. англійських солдатів і офіцерів, Туреччина — близько 32 тис. воїнів, Сардинія — понад 2 тис. Втрати Росії становили близько 130 тис. воїнів⁶⁸⁶.

Головним театром бойових дій під час Східної війни в Криму стало місто Севастополь. Оборона Севастополя 1854–55 рр. увічнена понад 500 пам'ятками історії та культури⁶⁸⁷. Це широка панорама історико-культурних об'єктів, які допомагають реконструювати воєнні баталії тих років, сприяють відновленню історичної пам'яті. Це пам'ятки історії, архітектури і монументального мистецтва, комплексні пам'ятки історії та культури. До наших днів збереглися пам'ятки у вигляді будинків, оборонних споруд, пам'ятних місць Альмінської, Балаклавської, Чорноріченської битв, одиночні і братські поховання воїнів різних національностей російської армії і його супротивників, воїнські кладовища. На початку вересня 1854 р. в Криму висадилися англо-французькі війська. У перших боях російська армія зазнала поразки і змушена була відступати на північ, залишивши напризволяще головну базу Чорноморського флоту — Севастополь, який був одним з найбільших і найкрасивіших міст Криму і півдня Росії.

Капітальне освоєння берегів Ахтіарської гавані почалося по закінченні російсько-турецької війни після приєднання Кримського півострова до Росії (8 квітня 1783 р.). Командиром Севастопольського порту і командиром ескадри був призначений Томас Федорович Мекензі. Начальником штабу при ньому був Д. Сенявін, який фактично керував спорудженням бази Чорноморського флоту. 3 червня 1783 р. під керівництвом Д. Сенявіна на місці невеличкого татарського селища Ахті-Яр заклали перші кам'яні будинки, які поклали початок Севастополю⁶⁸⁸. Розвитку міста сприяла діяльність адмірала М. Лазарева, головного командира Чорноморського флоту в 1834–51 рр. Під його керівництвом були зведені оборонні споруди, п'ятикамерний доковий комплекс, розпочалося будівництво нового адміралтейства на східному березі Південної бухти. Місто прикрашали будинки Морської бібліотеки, Петропавлівський і Михайлівський храми, театр, колонада Графської пристані. На північному схилі Центрального пагорба був закладений Малий бульвар (нині Матроський), а на Бульварній висоті — Великий бульвар (нині Історичний)⁶⁸⁹.

Севастополь, що розташований по обидва береги великої бухти, був погано підготовлений до оборони з суші, бо укріплення ще знаходились в незавершеному стані. Після поразки російської армії на р. Альма 8 вересня 1854 р. місто стало на-

бувати рис військового табору. На центральній вулиці міста — Катеринінській — було споруджено чотири барикади, на кожній з яких були встановлені гармати. В центрі міста — на Катеринінській площі (нині пл. Нахімова) перед одним з найкрасивіших будинків міста — Севастопольськими Морськими Зборами флагманів і капітанів (не зберігся) — знаходилася Миколаївська батарея.

Незважаючи на облогу, в місті продовжувало вирувати життя — працювали готелі, магазини, трактири, діяла церква св. Михаїла Архістратиґа, в якій відспівували загиблих захисників міста. На Театральній площі (нині пл. Ушакова) була споруджена внутрішня лінія оборони: в будинках були закладені вікна і двері, пророблені бійниці, по периметру площі були збудовані барикади. Протягом оборони продовжувала працювати Морська бібліотека, незважаючи, що в неї влучили дві бомби і кілька ядер. Приміщення бібліотеки зазнало значних пошкоджень під час пожежі 28 серпня 1855 р. при відступі севастопольського гарнізону на Північну сторону, коли були підірвані порохові льохи і частина укріплень оборонної лінії. В наші дні місто прикрашає відома як Вежа Вітрів, вентиляційна шахта для книгосховища⁶⁹⁰.

Підступи з моря до міста захищали 14 батареї берегової оборони. Для захисту з моря від ескадри союзників було прийнято рішення про затоплення кораблів Чорноморського флоту на вході в Севастопольську бухту. 11 вересня 1854 р. між Костянтинівською і Олександрівською батареями були затоплені найстаріші вітрильні кораблі Чорноморської ескадри, до числа яких входили 5 лінійних кораблів: «Три святителі», «Урііл», «Варна», «Сілістрія», «Селафайл» і два фрегати «Сизополь» і «Флора». В листопаді–грудні були затоплені корабель «Гаврііл» і корвет «Пілад». У лютому 1855 р. на дно Севастопольської бухти між Михайлівською і Миколаївською батареями лягли кораблі: «Дванадцять апостолів», «Ростислав», «Святослав», фрегати «Кагул», «Мідія» і «Мессеврія»⁶⁹¹. Таким чином Севастопольську бухту закрили дві лінії із 15 затоплених кораблів. З берега цю загорожу прикривали з Південної сторони — батареї № 7, 8, 10, Олександрівська і Миколаївська батареї, а з Північної сторони — Костянтинівська і Михайлівська.

Команди затоплених кораблів приєдналися до 18-ти тисячного Севастопольського гарнізону, а корабельні гармати були використані для берегової оборони. Оборону міста очолив начальник штабу Чорноморського флоту, віце-адмірал В. Корнілов — учень і сподвижник видатного флотоводця М. Лазарева. Найближчим помічником В. Корнілова був командуючий ескадри віце-адмірал П. Нахімов — начальник оборони Південної сторони. Завдяки самовідданій праці десятків тисяч солдатів, матросів і місцевих жителів, Севастополь було опоясано бастіонами, на яких були встановлені зняті з кораблів гармати. Роботи по будівництву оборонних укріплень велися вдень і вночі. Поряд з чоловіками працювали жінки, одна батарея була побудована виключно жіночими руками, за що отримала назву «Дівоча» (Дамська батарея Д.М. Перфіл'єва). Батарея входила в тилу лінію оборонних укріплень і прикривала 4-й бастіон. На місці її розташування у 1897 р., було встановлено пам'ятний знак, реконструйований в 1905 р. і відновлений 1953 р.⁶⁹²

Лінія укріплень складалася з чотирьох дистанцій, оборону яких очолили генерал-майор А. Асланович, віце-адмірал Ф. Новосельський, контр-адмірالی А. Панфілов та В. Істомін⁶⁹³. На 349 день оборони російські війська залишили

зруйновану й охоплену полум'ям Південну частину міста. Північну частину, куди відступали вцілілі захисники Севастополя, ворог так і не зміг взяти до кінця війни.

Місця розташування батареї на Малаховому кургані та Історичному бульварі були відзначені білими кам'яними стовпчиками невдовзі після закінчення бойових дій. На Малаховому кургані збереглася кам'яна оборонна башта, на нижньому поверсі якої знаходився штаб контр-адмірала В. Істоміна. Він командував важливою ділянкою оборони, що включала Малахів курган, 2-й бастіон, Селенгінський, Волинський редути і Камчатський люнет⁶⁹⁴. На Малаховому кургані загинули видатні керівники оборони міста — В. Істомін, В. Корнілов, П. Нахімов, М. Юрковський, були поранені Е. Тотлебен і С. Хрульов.

В день першого бомбардування Севастополя (5 жовтня 1854 р.) був смертельно поранений герой Синопської битви, начальник штабу Чорноморського флоту, адмірал В. Корнілов. На цьому місці за наказом адмірала П. Нахімова виклали хрест з ворожих бомб і ядер⁶⁹⁵. Це було одне з перших увічнених місць Кримської війни. У 1895 р. за проектом скульптора І. Шредера і художника О. Більдерлінга на кургані був споруджений пам'ятник відважному адміралу, зруйнований у роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. В листопаді 1854 р. начальником штабу Севастопольського гарнізону був призначений генерал-ад'ютант В. Васильчиков, начальником гарнізону — генерал від кавалерії — Д. Остен-Сакен, які зробили значний внесок в оборону Севастополя.

7 березня 1855 р. на Малаховому кургані загинув герой оборони Севастополя, контр-адмірал В. Істомін. В одному із наказів П. Нахімов писав: «Прошу начальника 4 відділення відзначити місце, на якому було вбито контр-адмірала Істоміна, точно так, як це зроблено на тому місці, де було поранено віце-адмірала В. Корнілова»⁶⁹⁶. У 1905 р. на місці загибелі було встановлено пам'ятний знак, а в будинку панорами «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.» — погруддя адмірала. В башті на Малаховому кургані укріплена мармурова меморіальна дошка з написом, що тут знаходилося ліжко з тілом убитого контр-адмірала В. Істоміна⁶⁹⁷.

28 червня 1855 р. на Малаховому кургані був смертельно поранений герой Севастопольської оборони адмірал П. Нахімов, який виявив мужність і героїзм в організації оборони, але він, як і його попередники, не мав досвіду ведення бойових дій на суші. В наказі по гарнізону про загибель адмірала говорилося: «Моряки Чорноморського флоту! Він був свідком всіх ваших доблестей, він вмів цінувати вашу незрівнянну відвагу, він ділив з вами всі труднощі, він керував вами на шляху слави і перемоги...»⁶⁹⁸. Після смерті П. Нахімова для Севастополя настали особливо важкі дні. Ворог наблизився впритул до Малахова кургану і Історичного бульвару, а з 5 серпня 1855 р. почалося посилене бомбардування Севастополя, яке не припинялося протягом двадцяти діб. Під час оборони міста, головним центром якої став Малахів курган, виняткову мужність і героїзм виявили уродженці України. Несподіваними для союзних військ під Севастополем стали нічні вилазки воїнів на позиції та у тил противника, який знаходився практично за кількесот метрів від севастопольських укріплень. У цих операціях особливо відзначилися українці: матроси П. Кошка і Г. Шевченко, яким встановлені пам'ятні знаки в Севастополі і Дніпропетровську⁶⁹⁹. Герой оборони Севастополя Гнат Шевченко був настільки популярним в Російській імперії, що громадськість розпочала збір

коштів на спорудження йому пам'ятника. Автором погруддя Г. Шевченка став відомий скульптор М. Микешин. У 1874 р. пам'ятник був відлитий у Миколаївському адміралтействі з гармат, захоплених під час російсько-турецької війни 1828–29 рр. і встановлений у Миколаєві, а у 1902 р. — перенесений до Севастополя. Він знаходився біля казарм колишнього 30-го флотського екіпажу, де розпочинав службу у 1850 р. Г. Шевченко. На жаль, в 1918 р. пам'ятник Г. Шевченку був зруйнований⁷⁰⁰.

Незважаючи на значну кількісну перевагу ворога, захисники Севастополя виявили високі бойові якості. Хоча солдати і матроси не усвідомлювали сутність війни, її політичні цілі, але бойовий дух російської армії був високий, незважаючи на технічну перевагу західноєвропейських армій та брак військового досвіду ведення бойових дій на суші. Підтвердженням цьому стала одинадцятимісячна оборона Севастополя, яка стала важким випробуванням для міста і в той же час принесла йому світове визнання. Севастополь став символом відваги, мужності і звитяги. Ворог ввійшов у місто, перетворене у купу руїн, але отримати перемогу над його захисниками йому так і не вдалося. З усіх приморських батареї Севастополя уціліли лише батареї Північної сторони — Костянтинівська і Михайлівська. З сухопутних укріплень — бастион Корнілова на Малаховому кургані і бастион № 4 — на Історичному бульварі⁷⁰¹.

Кримська війна відзначилася великими втратами з обох сторін. Причиною цього було не лише застосування нової зброї, а й епідемії інфекційних хвороб, відсутність у росіян на початковому етапі війни будь-якої медичної допомоги пораненим. Після отримання призначення і доручення керувати всією «медичною справою обложеного міста» 12 листопада 1854 р. до Севастополя з Петербургу прибув відомий вчений і блискучий хірург М. Пирогов у супроводі кращих лікарів. 24 листопада до Криму прибули і перші групи сестер-жалібниць. Головний перев'язочний пункт влаштували на березі Севастопольської бухти, в будинку Дворянського зібрання, де з 1854 р. до червня 1855 р. жив і працював М. Пирогов⁷⁰². Це — досить просторе приміщення, як і тимчасові шпиталі, що були влаштовані в інших великих будинках міста — було переповнене пораненими. Саме в Севастополі М. Пирогов запропонував особливу систему сортування поранених, коли вони сотнями надходили до шпиталів і на перев'язочні пункти⁷⁰³. Головне полягало в тому, щоб в умовах масового надходження поранених не тільки правильно поставити діагноз, але й прийняти правильне рішення відносно стратегії і тактики лікування, з'ясувавши умови і обсяг необхідної медичної допомоги. Запропонована система сортування на чотири категорії дозволила прискорити транспортування поранених і надання допомоги тим, хто її потребував у першу чергу⁷⁰⁴. Крім організаційної роботи М. Пирогов займався і суто лікарською справою. За його власними підрахунками він провів до 10 тис. операцій, використовуючи обезболювання. Досвід, набутий під час Кримської війни, знайшов своє застосування в роки Другої світової війни.

На кінець вересня 1855 р. почалася евакуація поранених з Севастополя до Бахчисарая, Сімферополя, Керчі та інших міст. З ініціативи М. Пирогова важливим центром для лікування російських солдатів і офіцерів став Катеринослав, в госпіталях якого перебували десятки тисяч поранених воїнів. На початок воєнної

кампанії в місті був один військовий шпиталь на 180 хворих, а в роки Кримської війни їх кількість значно збільшилася — поранені перебували в помешканні Дворянських зборів, інших державних та приватних будинках. Померлих від ран ховали на кладовищі поруч із головним госпіталем. У 1855 і 1856 рр. М. Пирогов особисто відвідував лазарети та шпиталі, відкриті у Катеринославі, Олександрійську, Павлограді, Нікополі та інших містах, цікавився станом поранених та ходом їх лікування⁷⁰⁵.

В 1955 р. місцеві органи влади Дніпропетровська прийняли рішення про увічнення пам'яті героїв оборони Севастополя і учасників Кримської війни. На місці кладовища розбили Севастопольський парк, а рештки воїнів перепоховали в одну братську могилу, над якою був насипаний 8-метровий курган. На вершині пагорба було встановлено обеліск з інкерманського каменю, по бокам якого — гармати часів Кримської війни. У 1977 р. поряд з обеліском були споруджені 8 бронзових погрудь керівників і героїв оборони Севастополя. Перебування М. Пирогова у Дніпропетровську відзначено пам'ятним знаком на вул. Комсомольська⁷⁰⁶.

У Сімферополі, куди переїхав М. Пирогов зі своїми найближчими помічниками, він не тільки проводив найскладніші операції, а й знаходив час для занять з лікарями, читав їм лекції, багато уваги приділяв діяльності Общин сестер-жалібниць, консультував місцеве населення⁷⁰⁷. В центрі міста у 1981 р. на будинку лікарні (вул. Рози Люксембург), де працював М. Пирогов зі своїм помічником С. Боткіним, була встановлена меморіальна дошка⁷⁰⁸. З діяльністю вченого і хірурга пов'язані також будинки Дворянських зборів, духовної семінарії та чоловічої гімназії, у приміщенні якої був розташований шпиталь⁷⁰⁹.

На честь військового хірурга, заслуженого професора Імператорської Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, академіка, доктора медичних наук на Матроському бульварі у Севастополі був споруджений пам'ятний знак. На будинку Волохова (вул. Суворова, № 19), в якому містився штаб оборони Севастополя у 1854–55 рр. та мешкали керівники оборони В. Корнілов і П. Нахімов, бували Е. Тотлебен і М. Пирогов, встановлена меморіальна дошка⁷¹⁰. На території Першої міської лікарні, яка з 1967 р. носить ім'я вченого, споруджено пам'ятник М. Пирогову⁷¹¹.

В Кримській війні вперше в якості медичних сестер були задіяні жінки. Першими сестрами милосердя були дружини та сестри захисників Севастополя, які взяли на себе нелегку справу догляду тяжкопоранених. Вони виявляли героїчну самовідданість і самопожертву, вивозячи тисячі поранених воїнів з передових рубежів на візках, переправляючи їх на носилках до перев'язочних пунктів. Пам'ятним знаком у Севастополі відзначена діяльність першої народної сестри-жалібниці Дар'ї Севастопольської (Дар'я Лаврентіївна Михайлова), яка до приїзду «Хрестовоздвиженської громади сестер піклування про поранених та хворих» надавала допомогу під вогнем противника пораненим воїнам, працювала в шпиталях міста. Першою серед жінок її нагородили золотою медаллю «За усердие» на Володимирському банту і 500 крб. сріблом⁷¹². Дар'я Севастопольська, образ якої став символом мужності і милосердя, була похована на кладовищі в Доковому яру. На жаль, її могила знищена під час будівельних робіт в 60-ті роки ХХ ст.⁷¹³ Приклад севастопольських сестер милосердя наслідували жінки по всій країні, він

поширився на інші воюючі держави. Після Кримської війни участь жінок у збройних конфліктах стала традиційною. Завдяки М. Пирогову військово-медична служба у російських військах була поставлена на належний рівень, хоча це коштувало багатьом медикам життя.

Як в період героїчної оборони Севастополя 1854–55 рр., так і на завершальному етапі Кримської війни важливе військово-оперативне значення для російського командування відігравав Бахчисарай. Впродовж воєнних дій він залишався прифронтовим містом, через яке проходили головні комунікаційні зв'язки з Севастополем, йшло постачання і поповнення його гарнізону, а також частин і з'єднань Кримської армії. В самому місті знаходилась головна квартира Кримської армії. В той же час через Бахчисарай постійно здійснювалась евакуація поранених і хворих воїнів із зони бойових дій. Частина прибулих розміщувалася у шпиталях, які знаходилися в ханському палаці та на території Свято-Успенського чоловічого монастиря⁷¹⁴. Частину з них розміщували в пересильному пункті, для якого були побудовані тимчасові бараки, з якого поранених відправляли до Сімферополя. Бараки знаходились в 1300 м на північний схід від існуючої залізничної станції «Бахчисарай» (нині територія в/ч). Поряд з бараками знаходилися братські могили воїнів, які померли під час транспортування. У 1865 р. на місці поховань насипали курган, навколо якого була споруджена кам'яна загорожа. За ініціативи таврійського губернатора П. Лазарева у 1896 р. на вершині кургану було встановлено хрест, який простояв до початку 50-х років минулого століття, і, на жаль, був зруйнований⁷¹⁵. У 1988–89 рр. на території військової частини були проведені розкопки, в результаті яких було виявлене масове воїнське поховання (1307 чоловік) захисників Севастополя 1854–55 рр. В травні 1990 р. на кургані урочисто відкрили пам'ятник у вигляді двох кам'яних брил в пам'ять воїнів, які загинули в Кримській війні⁷¹⁶.

Під час героїчної оборони Севастополя в келіях Свято-Успенського монастиря, виникнення якого відноситься до VIII ст., був розташований офіцерський шпиталь. Тих, хто помирав від ран, ховали на монастирському цвинтарі, влаштованому навпроти скиту. На православному кладовищі поховані генерал-ад'ютант П. Вревський та генерал-майор П. Веймарн, які загинули у битві на Чорній річці 4(16) серпня 1855 р., одній з найбільших битв Кримської війни⁷¹⁷. На їх могилах встановлені високі гранітні хрести⁷¹⁸. Про події Кримської війни в Бахчисараї нагадує каплиця на Старому православному кладовищі, споруджена на місці поховання чотирьох тисяч захисників Севастополя, які померли від ран і хвороб у бахчисарайських шпиталях в 1854–56 рр. Каплиця була побудована в 1894 р. за ініціативи мешканців Бахчисарая і таврійського губернатора П. Лазарева, який восени 1891 р. звернувся до бахчисарайського міського голови з листом⁷¹⁹. Ідею створення пам'ятника підтримали і представники різних станів і релігійних конфесій. До будівельного комітету, створеного у грудні 1891 р., надходили кошти на спорудження пам'ятника з усіх кінців Російської імперії, Криму як від відомих людей, так і пересічних мешканців Бахчисарая, Севастополя, Сімферополя. Благодійні внески в будівництво зробили учасники оборони Севастополя: контр-адмірала І. Манто і Ф. Нарбут, племінник генерал-ад'ютанта П. Вревського, Туркестанський генерал-губернатор барон О. Вревський, А. Стевен, син академіка, дослідника Криму, засновника Нікитського ботанічного саду Х. Стевена та ін.⁷²⁰

Відкриття і освячення каплиці св. Архістратига Михаїла відбулося в червні 1895 р.⁷²¹ Каплицю увінчав кам'яний хрест, замість позолоченого завершення, як планувалося спочатку.

Територія Криму під час Кримської війни, як і територія Західної України в Першу світову війну, була ареною запеклих боїв, внаслідок чого тут з'явилися поодинокі могили і кладовища воїнів ворогуючих армій. Наприкінці Кримської війни усім полеглим воїнам з дозволу російського імператора були споруджені меморіали. 5 травня 1855 р. вийшов царський указ про збереження пам'ятників та поховань солдатів і офіцерів союзницьких військ, які загинули під час Кримської війни⁷²². На Малаховому кургані, де відбувся 27 серпня 1855 р. останній бій, замість дерев'яного хреста, встановленого французами на братській могилі всіх полеглих воїнів, у 1872 р. на кошти російського уряду була споруджена мармурова колона з символічними словами: «Їх єднала перемога та поєднала смерть. Така слава солдата, така доля хоробрих»⁷²³.

Під час Кримської війни базою англійського флоту і головною штаб-квартирою британської армії була Балаклава, невеличке містечко поблизу Севастополя. Розташована в невеликій, зручній бухті, непомітній зі сторони моря, Балаклава завжди вабила іноземців. Її історія, яку творили різні народи, нараховує понад 2500 років. Тут знаходилося поселення таврів, в VII–VI ст. до н.е. жили греки, дислокувалися війська римлян. У 1375 р. Балаклаву завоювала Генуя, назвавши її Чембало. Ця назва збереглася за руїнами генуезької фортеці, яка мальовничо височить на Східному мисі. Через сто років містечко захопили турки, перейменувавши його на Балак-юве, яке трансформувалося в сучасну назву. З часів Кримської війни тут збереглася набережна, на якій встановлені дві англійські гармати, водогін, ділянка залізниці, збудована англійцями в 1854–55 рр., Георгіївський монастир, де діяв телеграф⁷²⁴.

В період бойових дій в Криму втрати англійців становили близько 23 тис., в тому числі 13 тис. — під Севастополем. У 1882 р. з дозволу російського та на кошти англійського уряду на Каткартовому пагорбі було влаштоване кладовище, на якому нараховувалося близько 450 братських та поодиноких могил. Серед них — могили учасника битви під Ватерлоо, командира 4-ї англійської дивізії генерала Георга Каткарт, який загинув у Інкерманській битві у вересні 1854 р., генералів Гольді, Торренс, Кемпбель, Стренгвейс та ін. Більшість надгробків були виготовлені із мармуру, доставленому із Англії (графство Дербишир). Під час оборони і визволення Севастополя в роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. район, де знаходилося англійське кладовище, перебувало в зоні бойових дій. Більшість пам'яток на кладовищі зазнали руйнувань, але зберігся фундамент огорожі, збудованої ще в 1882 р. та залізобетонний цоколь будинку доглядача, в якому до 1941 р. знаходився меморіальний музей⁷²⁵. У лютому 1945 р. під час Кримської (Ялтинської) конференції англійське кладовище відвідав прем'єр-міністр Великобританії Уїнстон Черчилль разом з членами англійської делегації⁷²⁶.

Втрати французької армії під час Кримської війни становили 96 тис. солдатів. Французьке кладовище знаходилось в районі Балаклавського шосе. У 1863 р. на площі в один гектар був створений своєрідний некрополь — зразок ландшафтно-

паркового ансамблю і меморіальної архітектури XIX ст. В центрі кладовища знаходилася каплиця, на якій були викарбовані імена загиблих французьких генералів Брюне, Майран, Бизо, Бретон та ін. Уздовж огорожі були розташовані 17 склепів братських могил з мармуровими плитами і найменуваннями родів військ похованих. Некрополь постраждав у роки Другої світової війни, а в 1982 р. частина меморіалу, що збереглася — склепи і каплиця — були повністю знищені⁷²⁷.

На вершині Гасфуртової гори біля Чорної річки, де 4 серпня 1855 р. відбулася битва, був розміщений італійський цвинтар. Неподалік гори, що в 15 км від Севастополя, бойову позицію займали воїни Казанського полку під командуванням полковника В. Гасфурта, ім'ям якого названа гора. Союзні війська змогли оволодіти висотою, яка мала важливе стратегічне значення, лише на заключному етапі війни. У 1882 р. на місці, де знаходилась головна батарея сардинців, італійськими майстрами була споруджена каплиця. Поблизу каплиці знаходилася гробниця одного з героїв війни, командира 2-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта О. Ла-Мармора, прах якого у 1911 р. був перевезений на батьківщину — в Італію⁷²⁸. Під час Другої світової війни у підніжжя Гасфуртової гори проходила лінія фронту, тут воювали воїни 7-ї бригади морської піхоти, і некрополь зазнав значних пошкоджень. Місце італійського кладовища позначено огорожею⁷²⁹.

В роки Великої вітчизняної війни цвинтарі іноземних воїнів було поруйновані, але вони продовжували існувати. У повоєнний час були повністю знищені три цвинтарі, які існували з середини XIX ст. і були місцем паломництва не лише громадян нашої країни, а й земляків, родичів полеглих іноземців⁷³⁰. Значна кількість поховань іноземних воїнів була занедбана або знищена, чим завдано колосальної шкоди не тільки моральному вихованню кількох поколінь, але й іміджу нашої країни. У 1920–1930-ті рр. були знесені монументи адміралам М. Лазареву, В. Корнілову, командуючому севастопольським гарнізоном, генералу Д. Остен-Сакену, який останнім залишив Севастополь. У роки Другої світової війни були зруйновані пам'ятні знаки на місцях Балаклавської та Інкерманської битв, палац командуючого Чорноморським флотом В. Корнілова, будинок Е. Тотлебена, в якому був розташований Музей оборони Севастополя. За радянських часів варварські знищена каплиця XIX ст. споруджена на воїнському некрополі біля Сімферополя, в Петровській балці, де поховані понад 36 тис. героїв оборони Севастополя 1854–55 рр.⁷³¹ Було понівечено чотирикутний обеліск на вершині Каменоломного яру біля Сімферопольського шосе, встановлений англійцями після падіння Севастополя. Це був єдиний пам'ятник періоду Кримської війни, встановлений воїнам ворогуючих армій. На меморіальних дошках російською і англійською мовами викарбовано напис: «На пам'ять про англійців, французів і росіян, які загинули в Інкерманській битві 24 жовтня 1854 року»⁷³². Втрати російської армії вбитими і пораненими становили — 12 тис., французів і англійців — 4388 чоловік. У 1875 р. на місці Балаклавської битви, яка відбулася в жовтні 1854 р., силами британської армії споруджена чотирьохгранна піраміда. Пам'ятник, присвячений загиблим воїнам ворогуючих армій — англійцям, росіянам, французам і туркам, зберігся завдяки турботі місцевого населення і знаходиться на державному обліку.

Кримська війна була несправедлива з обох сторін, і вина царського уряду була не менша, ніж провина урядів західних держав. Найменш хто завинив у розв'язанні

війни, так це рядові солдати, які були просто гарматним м'ясом, живою зброєю для своїх урядів. Незважаючи на це вони гідно виконували свій обов'язок, воїнську присягу і гинули далеко від батьківщини. Поряд із пам'ятками, які свідчать про мужність і героїзм воїнів російської армії, в Криму збереглися і пам'ятки інших учасників війни з інших держав, які потребують на увагу як з боку держави, так і громадських організацій.

Кожне покоління вносить свої корективи у розуміння історичного процесу, робить переоцінку подій, ролей окремих постатей. На зміну протистоянню із західним світом, тривалому періоду заборони і нехтування культурних досягнень інших народів, XXI століття ставить перед нами необхідність визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та збереження культурного доробку кожного народу. Тільки цивілізований підхід до власних пам'яток, незалежно від змін у політичних оцінках того чи іншого періоду, пам'яток інших народів, які збереглися в Україні — важливий чинник не тільки історичного пізнання, а й формування національної самосвідомості, історичної пам'яті і в цілому гуманітарної політики в державі.

Створені після Кримської війни в 60–80-ті роки XIX ст. з дозволу російського уряду французький, англійський та італійський некрополі отримали всесвітнє визнання, стали справжніми пам'ятками жертвам війни і мілітаризму. В останні роки проводяться роботи по відновленню і реконструкції кладовищ періоду Кримської війни. У 1994 р. за пропозицією урядів Великої Британії, Італії, Росії, Туреччини і Франції було споруджено перший міжнародний Монумент на знак примирення народів, закладено сквер «Пам'яті полеглих». У 1998 р. пройшла реконструкція Монументу, який отримав назву «Камінь примирення» і став символом миру і взаєморозуміння між народами, попередженням проти війни, мілітаризму і жорстокості. На вершині Каткартового пагорбу, де знаходилося англійське кладовище, 27 жовтня 1991 р. було встановлено пам'ятний знак, в 1993 р. — відкрито Меморіал, найбільший за межами Великої Британії, присвячений англійцям, учасникам Кримської війни.

З ініціативи урядів Великої Британії та Франції в середині вересня 2004 р. в Криму для вшанування пам'яті своїх предків зібралися представники країн, які брали участь в Кримській війні. Державним коштом України, а також за участі іноземних країн до 150-річчя Кримської війни було відбудовано пам'ятники у с. Віліне Бахчисарайського р-ну, де проходила битва на р. Альмі. Впорядковано британське кладовище у Севастополі біля селища Деркачі, споруджені пам'ятники полеглим туркам в районі Кілен-балки, італійцям — біля підніжжя гори Гасфорт, французам — на п'ятому кілометрі Балаклавського шосе⁷³³. В час розбудови Української держави і визнання її членом європейського співтовариства, обов'язком державних інституцій та громадських організацій, причетних до охорони культурної спадщини, є відновлення пам'яті про всіх полеглих і похованих на українських теренах, а також наших співвітчизників, які загинули під час військових конфліктів і поховані в інших країнах.

5.2.3. Пам'ятки Першої світової війни і Україна.

Драматична історія Першої світової війни 1914–18 рр. продовжує привертати увагу дослідників і широкої громадськості. Ця війна була кривавою драмою для

всього людства, під час якої загинуло 10 млн. чоловік і поранено близько 20 млн.⁷³⁴ Одним з найбільш драматичних став досвід війни для народів, розділених політичними кордонами імперій, які воювали між собою. Війна значно погіршила долю українців, які не мали своєї власної держави, що захищала б їх інтереси. За роки війни в російську армію було мобілізовано 3,5 млн. українців (за іншими даними — 4,5 млн. із загальної кількості воїнів російської армії в 15,5 млн.), до австрійської армії — близько 300 тис. (близько 9% від особового складу австро-угорської армії)⁷³⁵. Для українців, змушених воювати на стороні обох ворогуючих сторін — Австро-Угорщини і Росії — наслідки були дуже важкими. Українці боролися і вмирили за імперії, що ігнорували їхні національні інтереси, змушуючи вбивати один одного.

В той час, коли науковці держав-учасниць світового конфлікту займалися дослідженням події, яка вирішальним чином визначила основні тенденції світового поступу в першій половині ХХ ст., тема «Україна і Перша світова війна» комплексно не досліджувалась. На жаль, не лише в науці, а й у суспільній свідомості наших співвітчизників майже повністю стерлась пам'ять про війну. Лише останнім часом з'явилися праці, де порушуються актуальні проблеми історії Першої світової війни. В 2004 р. до 90-річчя від початку війни у вищих навчальних закладах та наукових установах відбулися заходи, присвячені цій події. В Інституті історії України НАН України відбувся Всеукраїнський круглий стіл на тему «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», в роботі якого взяли участь представники академічних інститутів, архівних установ, вищих навчальних закладів⁷³⁶. Поряд із появою нових досліджень і публікацій, пов'язаних з періодом Першої світової війни, вивчення історичної пам'яті про неї, дослідження військових некрополів в Україні практично не проводилось.

В той же час ця війна, що залишилася в пам'яті народів Європи і світу, втілена в багатьох монументах, споруджених в пам'ять мільйонів полеглих солдат. Хвиля будівництва пам'ятників на честь загиблих прокотилася в ході війни і у повоєнні часи в країнах Західної Європи. Завдяки діяльності різноманітних благодійницьких товариств, релігійних громад, підтримці державних органів почалося впорядкування воєнних поховань, будівництво пам'ятних знаків. Так, у Великобританії споруджено 25 тис. пам'ятних знаків на честь воєнних подій, у тому числі і Першої світової війни, створено Національний реєстр воєнних пам'яток⁷³⁷, в Ірландії пам'ятні дати відзначаються покладанням червоних гвоздик до могил загиблих в роки Першої світової війни. У Німеччині події сторічної давнини знайшли відображення в багатьох пам'ятних знаках, величному монументі в пам'ять битви народів під Верденом, де втрати склали близько 1 млн. чоловік⁷³⁸. Останнім часом науковці та краєзнавці-аматори докладають значних зусиль до висвітлення історичного минулого і воєнних подій, що мали місце на українських теренах. Значну роль у виявленні пам'ятних місць, військових цвинтарів періоду Першої світової війни відіграє підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України». Підхід з позицій об'єктивізму і загальнолюдських цінностей зробив можливим відновлення і збереження всіх могил загиблих співвітчизників та іноземних воїнів, похованих в українській землі, незалежно від їх причетності до різних воюючих армій, належності до різних політичних партій і релігійних конфесій.

Через рік після початку війни, 15 листопада 1915 р. на засіданні Головної ради Всеросійського товариства пам'яті воїнів, на якому були присутні державні та громадські діячі, члени Державної думи, відомі митці було прийнято рішення про увічнення героїв, загиблих на фронтах Першої світової війни і оголошено конкурс на створення проектів храмів, каплиць і пам'ятників для встановлення на місцях боїв і військових кладовищах. У червні 1916 р. були підведені підсумки конкурсу, але реалізувати вдалося лише незначну частину проектів⁷³⁹. В Києві будівництво храму-пам'ятника розпочалося у 1916 р. Він мав стати головним об'єктом меморіального комплексу військового кладовища офіцерів і солдатів, які загинули на фронтах Першої світової війни та померли від ран у київських шпиталях. Будівництво розпочалося в районі військового цвинтаря, розташованого на Звіринецькій вулиці. Було зведено огорожу, ворота (вул. Тимирязівська), що мали стати органічною частиною комплексу (арх. В. Риков, П. Фетисов)⁷⁴⁰. Повністю здійснити будівництво не вдалося, оскільки недобудоване приміщення храму в 50-ті роки ХХ ст. було передано науковій установі⁷⁴¹.

Жорстокі баталії розгорнулися на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини і Російської імперії. Влітку 1914 р. Галичина, Волинь і Центральна Україна стали одним з основних воєнних театрів на сході Європи. До початку 1918 р. лінія фронту проходила через українську територію, і протягом усієї війни тут знаходився штаб Південно-Західного фронту. У Києві збереглася будівля періоду Першої світової війни, яка зводилась військовим міністерством у зв'язку з перетворенням Києва на головний тиловий центр Південно-Західного фронту (вул. Грушевського, 28/2) і яка призначалася для льотної школи прапорщиків⁷⁴². Протягом усієї війни Галичина слугувала ареною найбільших і найкровопролитніших битв на Східному фронті. З 18 серпня по 21 вересня 1914 р. на 450-кілометровому фронті, від Івангорода до Кам'янець-Подільського, розгорнулася Галицька битва — одна з найбільших у Першій світовій війні за участю з обох сторін понад 1,5 мільйона солдатів і офіцерів⁷⁴³.

У ході боїв російська армія в лютому-березні 1915 р. вимушена була відійти на схід, а її втрати становили понад 1 млн. 410 тис. вбитими і пораненими⁷⁴⁴. На полі битви залишилися чисельні поховання, на яких подекуди збереглися написи: «Тут поховано стільки-то нижніх чинів і стільки-то офіцерів N-ського піхотного полку. До скорої зустрічі, товариші!»⁷⁴⁵. 8 вересня 1914 р. над містом Жовква (Львівська обл.) штабс-капітан П. Нестеров у повітряному бою таранив ворожий літак і загинув. Про цю подію нагадує пам'ятник, споруджений у 1954 р. в центрі міста (ск. А. Толмачов)⁷⁴⁶. Восени 1914р. та взимку 1915 р. на Закарпатті точилися жорстокі бої між російськими та австро-угорським військами, після яких залишилися численні поховання російських та іноземних воїнів. На Ужоцькому перевалі збереглося кладовище, де поховано майже 370 російських та австро-угорських воїнів, які загинули під час наступу російської армії у вересні 1914 р. Пам'ятні знаки встановлені на військових цвинтарях в селах Підполоззя, Волівці (Воловецький район), на околиці м. Свалява (Закарпатська обл.). Збереглися пам'ятні знаки і кладовища жертв Першої світової війни у м. Мукачево, селах Дідово (Ужгородський район), Порошкові, Зарічеві (Перечинський район)⁷⁴⁷. На Торунському перевалі встановлений пам'ятний камінь з табличкою: «На цьому місці

поховані жертви першої світової війни 1914–1918 рр.». Оригінальний пам'ятник-піраміда, зведений ще в 1925 р., зберігся у м. Хуст у підніжжя Замкової гори. В центрі міста встановлений пам'ятний знак в пам'ять жертв війни, місцевих мешканців, людей різних національностей, про що сповіщає текст на меморіальній дошці і наводяться прізвища 12 загиблих⁷⁴⁸.

У травні–серпні 1916 р. війська Південно-Західного фронту на чолі з одним з найкращих воєначальників Першої світової війни, генералом від кавалерії О. Брусиловим на фронті від Луцька до Чернівців здійснили успішну військову операцію, відому як Брусилівський прорив. Ця операція вважається однією з найбільш вдалих бойових операцій російської армії за всю війну, що істотно вплинула на її хід. Для України, на території якої відбувалася ця грандіозна битва, вона принесла значні руйнування, загибель десятків тисяч солдатів та офіцерів, українців за походженням⁷⁴⁹. На виїзді з м. Кременець (Тернопільська обл.), на околицях якого у червні 1916 р. була одна з вузлових ділянок проведення знаменитої військової операції, збереглися залишки цвинтаря ХІХ ст., на якому поховані загиблі під час Брусилівського прориву⁷⁵⁰. На часі виявлення поховань загиблих в Першу світову війну, увічнення пам'яті про тисячі солдатів та їх головнокомандуючого, генерала О. Брусилова, похованого у Москві. У м. Вінниця меморіальною дошкою відзначений будинок, в якому мешкав генерал упродовж 1913–14 рр.⁷⁵¹ Після революційних подій 1917 р. генерал не підтримав радянську владу. В той же час він відмовився виїхати за кордон і приєднатися до «білого руху». Своєму кредо — завжди бути з солдатами і захищати батьківщину — він залишався вірним до кінця. Свій авторитет в армії генерал використав під час українсько-польської війни і наступу на Київ, звернувшись з відозвою до офіцерів російської армії виступити на захист батьківщини⁷⁵².

В ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» по Кіровоградській області місцеві краєзнавці виявили місце поховання генерала від кавалерії, командуючого 2-ю армією Північно-Західного фронту О. Самсонова. Під час Східно-Прусської операції в 1915 р., яка завершилася поразкою російських військ, генерал загинув. Тіло генерала було перевезено на батьківщину і поховано у родинній усипальні в с. Нововознесенка Маловисківського району (Кіровоградська обл.), яка, на жаль, була зруйнована в середині тридцятих років минулого століття⁷⁵³.

Велику роботу по дослідженню некрополів періоду Першої світової війни проводять науковці і краєзнавці-аматори Івано-Франківської області. Їх зусиллями обстежені майже всі цвинтарі та одиночні могили, описані 2500 окремих поховань видатних діячів краю, зроблені фотографії надгробків, видані книги «Пам'ятки історії», «Некрополь», готується до друку тритомник «Некрополь»⁷⁵⁴, у Чернігівській області обстежено і описано 37 кладовищ. Цією проблемою опікуються в Одеській і Чернігівській областях — вивчаються міські кладовища, військові поховання, козацькі цвинтарі⁷⁵⁵. У Тернопільській області виявлено понад 200 кладовищ, братських і одиночних могил воїнів різних національностей, які загинули під час воєнних баталій на українській землі, в тому числі 57 поховань українських січових стрільців, воїнів УГА⁷⁵⁶. В 2005 р. у Бережанському районі впорядковані військові поховання, у тому числі українських січових стрільців, воїнів УГА, УПА(3), кладовище австро-німецьких воїнів періоду Першої світової війни, поховання радянських воїнів (2), німецьке кладовище часів Другої світової війни.

У с. Посухів Бережанського району знаходяться поховання німців, австрійців і турків, полеглих у Першій світовій війні⁷⁵⁷. В районному центрі Бережани розташований комплекс військових поховань, до якого входить солдатський цвинтар воїнів австро-угорської армії, понад сто стрілецьких могил, братська могила польських воїнів часів українсько-польської війни.

Значна робота по виявленню і дослідженню воєнних поховань проведена в усіх районах області. У 2005 р. на облік взяті поховання австрійських воїнів в селах Колодрібка, Сеньків, Угриньківці, Устечко Заліщицького району, які загинули у 1915 р.⁷⁵⁸ Якщо у 1987 р в області нараховувалося 1068 пам'яток всіх видів, то за даними на 2007 р., тільки кількість пам'яток історії налічує 1391⁷⁵⁹. Серед виявлених пам'яток багато пов'язаних з подіями Першої світової війни. Під час акції «Забуті могили», започаткованої редакцією часопису «Пам'ятки України», членами українських, німецьких і австрійських громадських організацій були розшукані і упорядковані сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів. Велику науково-дослідницьку діяльність по розшуку воєнних поховань періоду Першої світової війни та проведенню ремонтно-реставраційних робіт на кладовищах здійснюють випускники історичного факультету Чернівецького університету, члени товариства «Буковинський Чорний Хрест. Догляд воєнних могил». У травні 1993 р. зусиллями товариства був проведений значний комплекс реставраційних робіт на інтернаціональному солдатському цвинтарі в с. Валя Кузьміна Глибоцького району. Цвинтар було створено в 1936 р. після перепоховання решток полеглих з 8 населених пунктів. В центрі кладовища встановлений монумент на честь 3785 воїнів німецької, австро-угорської та російської армій⁷⁶⁰.

Упорядковані і військові поховання, розташовані в селах Підківці Новоселицького району, Грозинці — Хотинського, Рогозіна, Стара Жучка — Садгирського, Боянчук, Вікно, Добринівці — Заставнівського, Берегомет, Дубівці, Глиниця, Кліводін, Киселів, Лашківка, Лужани, Стрілецький Кут, П'ядиківці, Реваківці, Хлівище, Шипинці — Кіцманського, Молодія, Чагор — Глибоцького, Тисівці і м. Сторожинець — Сторожинецького районів⁷⁶¹. Найбільший військовий цвинтар на Буковині знаходиться в с. Звенячин Заставнівського району (Чернівецька обл.), де поховано 11830 солдатів та офіцерів австро-угорської та російської армій. На встановленому в травні 1916 р. пам'ятнику напис: «Цей цвинтар слави заснований під час війни 1914–1918 рр. крайовим стрілецьким полком № 3. Добудований і завершений в 1937 р. в районі населених пунктів Звенячин, Хрещатик, Кострижівка під час боїв за переправи через Дністер»⁷⁶².

Протягом останніх років зусиллями товариства та за підтримки Чернівецької міської ради було відновлено зруйнований солдатський цвинтар у м. Чернівці. Перші поодинокі поховання та цвинтарі з'явилися в околицях Чернівців після жорстоких боїв в на австро-російському кордоні навесні 1915 р. — взимку–навесні 1916 р. На кінець Першої світової війни тут було поховано 14950 воїнів австро-угорської, німецької і російської армій. У 1924 р. на центральній алеї «Цвинтаря Героїв» було споруджено пам'ятник, у верхній частині якого вмонтована бронзова урна, а на братських могилах встановлені кам'яні і металеві хрести⁷⁶³.

За часів радянської доби солдатський цвинтар Першої світової війни опинився поза увагою влади. Відновлення кладовища у м. Чернівці стало можливе лише в

останнє десятиріччя. Починаючи з 1994 р. товариство «Буковинський Чорний Хрест. Догляд воєнних могил» здійснювало дослідницько-пошукову роботу по виявленню військових цвинтарів і проведенню реставраційно-будівельних робіт (1995 р.). На братських могилах було встановлено 48 кам'яних та чотири великих металевих хрести православної та католицької конфесій, два пам'ятних знаки у вигляді гранітних кубів з тріщиною, яка символізує велику трагедію людства в 1914–1918 рр. Архітектурний проект меморіалу розробив чернівецький архітектор В. Шарко. Автор ливарно-художніх робіт — член Співки художників України — В. Жуков⁷⁶⁴. Членами товариства у м. Чернівці були впорядковані: єврейське кладовище воїнів австро-угорської армії (вул. Зелена), братська могила мусульман, воїнів російської армії, поховання польських легіонерів (вул. Шевченка), десятки могил у селах семи районів області⁷⁶⁵.

Починаючи з 1988 р. велику роботу по вивченню рідного краю проводить, відома Львівська громадська організація — Товариство Лева. Поряд з дослідженням екологічних проблем члени організації займаються культурологічними справами, вважаючи дослідження і збереження пам'яток моральним обов'язком перед суспільством. Під час обстеження Борщівського району на Тернопільщині експедиція «Дністер» здійснювала не тільки природоохоронну роботу, але займалася пошуком історичних і архітектурних пам'яток, поховань періоду Першої і Другої світових війн, збирала свідчення очевидців та учасників збройної боротьби Української повстанської армії. В ході експедиції було зафіксовано, що у с. Горошове відбудовано пам'ятник воїнам УПА, дбайливо доглядається могила односельчан, полеглих в 1914–1918 рр.⁷⁶⁶ На жаль, ці пам'ятки воєнної історії не увійшли до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення.

Перша світова війна тяжко позначилася на долі українського народ, розділеного кордонами і фронтами, принесла йому неймовірні страждання і горе. В той же час вона сприяла зростанню національно-визвольного руху, в якому значну роль відіграло галицьке стрілецтво. Одночасно з вибухом Першої світової війни серед українців виникла ідея створення Українського легіону у складі австро-угорської армії, який очолив український громадсько-політичний і військовий діяч М. Галушанський. Понад 28 тис. юнаків, вихованців спортивних товариств «Сокіл», «Січ», військового гурту «Пласт» зголосилися вступити до української військової частини. Юнаки, що пройшли виховання у сокільсько-січових товариствах, стали першими добровольцями легіону Українських січових стрільців. Він складався з кількох сотень, зведених у два курені чисельністю у 2200 стрільців і 48 старшин. Перший курінь на чолі з підстаршиною Д. Вітовським розмістився у Львові (вул. Зелена, 5)⁷⁶⁷. Д. Вітовський (1887–1919 рр.) — один із активних діячів студентського руху та організаторів легіону Українських січових стрільців. Він — командувач збройних сил ЗУНР, пізніше державний секретар військових справ ЗОУНР. Загинув він у 1919 р. і похований в Берліні.

Перше українське гімнастичне товариство «Сокіл» офіційно було засноване за ініціативи В. Нагорного та В. Лаврівського в 1894 р. у Львові, де знаходилася його штаб-квартира. Регіональні центри з 1906 р. — в Стрию, з 1910 р. — у Тернополі і Станіславі (нині Івано-Франківськ). Будинок, пов'язаний з діяльністю

«Соколу» в Івано-Франківську (вул. Міцкевича, 2), відзначений меморіальною дошкою⁷⁶⁸. Першу фізкультурно-протипожежну організацію «Січ» в 1900 р. створив український громадсько-політичний діяч, організатор січового та стрілецького руху в Галичині, поет К. Трильовський (літературний псевдонім Клим Обух). На честь цієї події в с. Завалля (Івано-Франківська обл.) встановлено пам'ятний знак. Згодом «Січі» — почали формуватися в багатьох селах Коломийського, Косівського, Печенізького, Снятинського повітів, пізніше — по всій Галичині, Буковині і Закарпаттю⁷⁶⁹. Напередодні Першої світової війни в Галичині налічувалося близько 900 сокільських організацій та 1000 «Січей»⁷⁷⁰.

Ідея створення суто військової організації зародилася вперше восени 1911 р. в середовищі львівських таємних шкільних самоосвітніх гуртків. Ініціював і першим почав реалізовувати її студент філософського факультету Львівського університету Іван Чмола, згодом старшина легіону Українських січових стрільців. Будинок, в якому жив І. Чмола, відзначений меморіальною дошкою в 1991 р. (м. Дрогобич, вул. Стуса, 21)⁷⁷¹. Зі студентів був створений таємний військовий гурток «Пласт», провідними діячами якого були відомі пізніше старшини УСС В. Кучабський, О. Кучерішка, О. Квас, О. Степанівна (пізніше чотар окремого жіночого підрозділу), Р. Сушко та інші. Завданням цього гуртка було військове виховання і вишкіл української молоді для майбутньої збройної боротьби за самостійну Україну⁷⁷². Перші стрілецькі організації виникли в грудні 1912 р. — січні 1913 р. з ініціативи Українського студентського союзу і Українського січового союзу, очолюваного К. Трильовським. Після затвердження місцевою владою у Львові статуту Товариства січових стрільців 8 березня 1913 р. була заснована перша стрілецька організація під проводом відомого львівського адвоката В. Старосільського, до якої пізніше приєдналися і провінційні осередки. Після об'єднання стрілецьких організацій Українського студентського союзу і Українського січового союзу в березні 1914 р. мережа товариств поширилася по всій Галичині. Вони утворилися в Бориславі, Бережанах, Бучачі, Сокалі, Тернополі, Яворові та інших містах краю. Їх очолили віддані ідеї національного відродження українські громадські діячі — старшини Р. Дашкевич, К. Гутковський, Г. Косак, в них активно працювали Д. Вітовський, М. Волошин, В. Кучабський та інші. Загальне керівництво рухом здійснював Український Січовий Союз, очолюваний К. Трильовським⁷⁷³. Разом з організаційним оформленням нового утворення постало питання про військову форму українського вояка. Щоб відрізнятись від австрійських військ було вирішено шити форму з оливково-бронзової тканини і створити стрілецький капелюх оригінальної форми, т. зв. «мазепинку», що зберігала спереду елементи народної і гетьманської шапки⁷⁷⁴.

Наприкінці вересня 1914 р. стрілецькі сотні Українського легіону вступили в бій в околицях сіл Гуцького, Верецького та Сянок. У бою під с. Сянки з'явилися і перші жертви українського війська⁷⁷⁵. Бої українських січових стрільців в Карпатах і на Прикарпатті започаткували збройні визвольні змагання українського народу за незалежність, боротьбу за українську державу. В цих боях відзначилося багато вояків, нагороджених за хоробрість медалями. Серед них були дівчата — стрільці Софія Галечко (1891–1918 рр.) і Олена Степанів(на) (1892–1963 рр.), що похована на Личаківському цвинтарі у Львові. Легіон українських січових стріль-

ців відзначився в боях під містами Болехів Долинського району, м. Галич, селами Липа і Семаківці Галицького району (Івано-Франківська обл.), біля Ужоцького перевалу на Закарпатті та в інших місцях, відзначених пам'ятними знаками. Для вшанування пам'яті полеглих учасників боїв поблизу с. Семаківці насипана висока могила-курган⁷⁷⁶. Воїни Українського легіону, реорганізованого 22 серпня 1915 р. в полк Українських січових стрільців, були прикладом в австрійській армії своїм вишколом і боєздатністю. У вересні полк відзначився в боях за Бережани (Тернопільська обл.), які тривали майже місяць. Одним з кращих у Галичині був стрілецький цвинтар у Тернополі, який доглядала місцева молодь, що входила до «Пласту». До їх обов'язків входило збереження та охорона поховань вояків УСС і воїнів УГА на міському Микулинецькому кладовищі (м. Тернопіль), с. Посухові Бережанського району, на кладовищі в Бережанах, на горі Лисонь, с. Нагірянці Бучацького району, а також вшанування героїв та мандрівки місцями боїв УСС і УГА. Молодь опікувалася близько 1500 могилами, на яких висаджувались червоні маки як символ пролитої крові за визволення батьківщини. Їх діяльність викликала протест з боку польської, а пізніше і радянської влади⁷⁷⁷. В наш час відновлені Меморіали загиблим українським воїнам, а місця поховань відзначені пам'ятними знаками.

У с. Посухові на стрілецькому цвинтарі, де поховано понад 80 воїнів, незважаючи на плин часу збереглася унікальна брама у вигляді тризуба⁷⁷⁸. Могили січових стрільців в селах Вовчухів Дрогобицького району, Забужжя — Кам'янсько-Бузького, Пісочне — Миколаївського, Хашів — Турківського (Львівська обл.), Липа — Волинського, Фітьків — Наддвірнянського, м. Рогатин, селах Приозерне, Черче — Рогатинського, Милован'є, Селець, Угринів — Тисменицького районів (Івано-Франківська обл.), Чернихів — Зборівського району, Заліщики (Тернопільська обл.) відзначені пам'ятними знаками. В 1993 р. у містах Збараж і Зборів на Тернопільщині були відновлені Меморіали українських січових стрільців, встановлені у 1919 р.⁷⁷⁹

Справжнє бойове хрещення Український легіон дістав у боях за гору Маківку, неподалік селища Славське (Львівська обл.), де проти стрільців вступило в бій кілька полків російської армії, озброєних важкою артилерією. В боях, що тривали від 29 квітня до 2 травня 1915 р., українське стрілецьтво здобуло перемогу. Незважаючи на багаторазову чисельну перевагу ворога, стрільці не здали своїх позицій. Втрати були значні — загинуло 47 стрільців, 76 було поранено⁷⁸⁰. Загиблих у боях воїнів — поховали на вершині гори. Всупереч забороні уряду Польщі до 1939 р., пізніше — радянської влади кожного року на Маківці збиралися жителі місцевих сіл, щоб уклонитися героям українського народу і вшанувати їх пам'ять⁷⁸¹. В травні 1990 р. на вершині гори було встановлено пам'ятний знак на честь подій 1915 р., в 1993 р. у смт. Славське — пам'ятний знак на могилі січових стрільців і вояків УПА⁷⁸².

Передвоєнне стрілецьтво підготувало ґрунт для визвольних змагань, передавши естафету новому військовому утворенню, відомому як Українські січові стрільці, які стали втілювати в життя одвічне прагнення українського народу — створення соборної самостійної Української держави. Українські січові стрільці склали основу Української Галицької Армії, організація якої розпочалася одразу після

проголошення 13 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки. В грудні 1918 р. — січні 1919 р. на основі бойових груп було організовано три корпуси по чотири бригади у кожному. Командуючим був призначений український військовий діяч, генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко. Воїни УГА уславилися при обороні рідного краю, відзначилися під час українсько-польської війни в боях у районі сіл Родатичі, Вовчухів, Братковичі, Бережани, Дунаїв, неподалік містечка Перемишляни Львівської області, під час Чортківського наступу влітку 1919 р.⁷⁸³ Незважаючи на катастрофічне становище населення краю, де протягом п'яти років йшли воєнні дії, успіх Української Галицької армії призвів до небувалого піднесення. На призовні пункти і просто до наступаючих частин з'явилося понад 90 тис. добровольців, але нестача зброї дозволила зарахувати лише 15 тис.

Значна перевага сил противника, відсутність військового спорядження, непослідовна політика керівництва ЗУНР, неоднозначне ставлення західних держав стали на перешкоді продовження успішно розпочатого наступу Галицької армії. Рішенням Верховної Ради союзних держав від 25 червня 1919 р. уповноважені сили Польської республіки отримали дозвіл на зайняття української етнічної території включно по річку Збруч. Національно-визвольна війна ЗУНР та її армії проти Польщі, яку підтримувала Антанта, зазнала поразки. УГА опинилася за межами батьківщини — на Поділлі, в трикутнику річок Збруч і Дністер, на території, яку контролювали війська УНР під проводом С. Петлюри.

У с. Розвадові (Львівська обл.) знаходиться будинок, в якому мешкав М. Тарнавський (1869–1938 рр.), командант школи УСС, пізніше генерал, командувач Української Галицької армії. На околицях села до нашого часу зберігаються споруди учбового центру для новобранців, пов'язані з воєнною підготовкою стрільців⁷⁸⁴. На честь М. Тарнавського у 1993 р. на його батьківщині в с. Барилів Радохівського району (Львівська обл.) споруджено пам'ятник. Похований М. Тарнавський у Львові на Янівському цвинтарі⁷⁸⁵. Могили січових стрільців, пам'ятні місця боїв воїнів Української Галицької армії нагадують про мужність і героїзм, силу духу і жертвність українського народу в ім'я своєї держави. Серед наказів УГА привертає увагу наказ командуючого від 24 лютого 1919 р. про порядок поховання загиблих стрільців і старшин: «Всі живучі пов'язані сплатити наш довг супроти погиблих товаришів наших, зв'язаних з нами нерозривною, непоборимою силою — Україною. Щоб ні одна з могил не загинула для наших поколінь»⁷⁸⁶.

Хвиля визвольного руху прокотилася по всім українським територіям. 3 листопада 1918 р. Буковинське віче в Чернівцях одноставно висловилося за приєднання північної Буковини до УНР. З метою боротьби за визволення українських земель від австрійського загарбання з добровольців була створена окрема військова частина — Буковинський курінь. Адміністративно він належав до УГА, але фактично був підпорядкований армії УНР. Наприкінці січня 1919 р. в Буковинському курені було три сотні стрільців, переважно студентів кіцманської та вижницької гімназій. Бойове хрещення курінь отримав у боях за с. Минківці і містечко Нова Ушиця (Хмельницька обл.) 13–14 червня 1919 р. Під час боїв в районі залізничної станції Вапнярка (Вінницька обл.) в липні 1919 р. був смертельно поранений командир куреню сотник Омелян Кантемир. Поховано його в центрі м. Могилів (нині м. Могилів-Подільський) біля церкви⁷⁸⁷. Зазнавши значних

втратах в боях з денікінськими військами у жовтні 1919 р. курінь був розформований.

Восени 1917 р. у Києві був сформований Галицький курінь січових стрільців, основу якого складала 22 добровольці, що знаходилися в Дарницькому таборі для військовополонених⁷⁸⁸. Долаючи значні труднощі і перепони Є. Коновалець, Р. Дашкевич та інші організатори січового руху довели особовий склад частини до 500 чоловік⁷⁸⁹. Після прибуття до Києва втікачів з царинського табору військовополонених — колишніх старшин легіону УСС — 19 січня 1918 р. відбулася нарада старшин і стрілецьке віче, які відіграли важливу роль у подальшій історії київського крила галицького стрілецтва. Перший курінь січових стрільців був побудований за зразком легіону УСС, а його командиром став полковник армії УНР Є. Коновалець (1891–1938 рр.), український військовий і політичний діяч, засновник і керівник Української організації (УВО), Організації українських націоналістів (ОУН). Начальником штабу став полковник армії УНР А. Мельник (1890–1964 рр.), військовий і політичний діяч, соратник Є. Коновальця, один з організаторів УВО. З 1938 р. він — голова Проводу українських націоналістів, в'язень німецьких концтаборів, після 1945 р. жив у Люксембурзі, де і похований. У грудні 1918 р. А. Мельнику, Є. Коновальцю та Ю. Тютюннику було присвоєно звання отамана, що відповідало в армії УНР чину генерала на відміну від звання майора в Українській Галицькій армії.

В основу своєї діяльності січовики висунули гасло: «Самостійна Українська Народна Республіка, зложена з усіх українських земель, із таким внутрішнім устроєм, який вирішить вільна воля українських земель без впливу війська з його насильницьким багнетом». В с. Зашків Нестерівського району (бувш. Жовківський) Львівської області, на батьківщині Є. Коновальця, до сторіччя з дня його народження в 1991 р. було встановлено бронзове погруддя. Хата, в якій він народився, відзначена меморіальною дошкою. У 1994 р. в м. Нестерові було встановлено пам'ятник Є. Коновальцю — українському військовому і політичному діячеві ХХ століття⁷⁹⁰.

Курінь відіграв важливу роль у захисті Української Народної Республіки під час повстання більшовиків у Києві в січні 1918 р. Він забезпечив евакуацію Української Центральної Ради до м. Житомир, а згодом до м. Сарни, коли на Київ наступали радянські війська під командуванням полковника М. Муравйова⁷⁹¹. Ставши на захист української державності, січові стрільці взяли активну участь у бойових діях. Жорстокі бої у січні 1918 р. точилися в центрі і на околицях Києва в районі Подолу і Куренівки. Найбільші сутички відбулися біля будинку Української Центральної Ради (вул. Володимирська, 55), стрілецьких казарм (вул. Артема, 24, Смирнова-Ласточкина, 20), Михайлівського собору, Трьохсвятительської церкви, Щекавицького цвинтаря, Ланцюжного мосту на Дніпрі, біля заводу «Арсенал». У 2001 р. на будинку Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова (вул. Пирогова, 9), де створювався курінь, на честь захисників Української Народної Республіки та воїнів Першого куреня січових стрільців було встановлено меморіальну дошку. Стрільці відзначилися у боях в районі селищ Буча, Святошин, сіл Гатне, Крюківщина (Київська обл.), залізничного вокзалу станції Коростень (Житомирська обл.) та в інших бойових діях⁷⁹².

Після гетьманського перевороту курінь був перетворений в полк і налічував

понад 3000 стрільців і старшин. Згодом П. Скоропадський наказав реформувати його за відмову перейти на службу новому уряду. Під час повстання проти гетьмана січові стрільці зголосилися виступити на боці Директорії і взяли активну участь у бойових діях проти ворогів України на внутрішніх і зовнішніх фронтах.

На жаль, події цього періоду не знайшли об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Вони змальовувались досить однобічно, у контексті героїчної боротьби більшовиків і їх військових формувань. За лаштунками історії залишилась національно-визвольна боротьба українського народу за створення власної незалежної держави, видатні політичні діячі, українські військові. Відповідно і увічнювали лише пам'ятні місця боїв Червоної армії і Червоної гвардії, життя і діяльність радянських військових діячів. Зараз в умовах незалежної Української держави відновлюються Меморіали слави українських січових стрільців, воїнів УГА, вшановуються могили учасників національно-визвольної боротьби, пам'ятні місця, будинки, пов'язані з життям і діяльністю визначних громадсько-політичних і військових діячів України.

Як показує досвід роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України», малодослідженим напрямом залишається військова біографістика. До томів, а також рукописів включена незначна кількість меморіальних будинків, пов'язаних з життям і діяльністю видатних військових діячів, навчальних закладів, в яких вони навчалися і працювали. В Севастопольській військовій авіаційній школі відділу повітряного флоту (с-ще Кача) з 1910 р. по 1941 р. було підготовлено 16574 льотчики, у тому числі 352 Героїв Радянського Союзу і Російської Федерації, 12 маршалів, 120 заслужених військових льотчиків, 5 льотчиків-космонавтів⁷⁹³. Вихованцями і викладачами Володимирського кадетського корпусу в Києві (Повітрофлотський проспект, 6) були видатні українські військові діячі, багато з них відзначилися під час воєнних дій. За перші 50 років існування — з 1851 р. по 1901 р. Володимирський Київський кадетський корпус підготував 2050 випускників, вихованці якого відзначилися під час воєнних дій. Так, капітан О. Гурковський, штабс-капітан І. Макарашвілі, полковник Ю. Сосновський стали Георгіївськими кавалерами за подвиги у російсько-турецькій війні 1877–78 рр. Командувач 2-ї російської армії генерал О. Самсонов, який загинув на початку Першої світової війни (1914 р.), отримав Георгіївський хрест за призупинення наступу японців під Ляояном. Вихованець корпусу генерал М. Духонін у вересні 1917 р. був призначений начальником штабу Ставки верховного головнокомандувача російської армії, генерал М. Дроздовський брав участь у формуванні Добровольчої армії, один з полків якої після його смерті у 1919 р. був названий «Дроздовським». Полковник С. Каменев у 1917 р. — начальник штабу 3-ї армії, став згодом радянським військовим діячем, командувачем Східного фронту, а з 1919 р. і до кінця громадянської війни — головнокомандувачем Збройних Сил РСФРР. Серед вихованців кадетського корпусу були і відомі діячі доби національно-визвольних змагань: В. Петрів — військовий міністр УНР (серпень–листопад 1919 р.), начальник Українського Генерального штабу (квітень–червень 1920 р.). Генерал О. Галкін керував Головним штабом армії Української Держави (квітень–грудень 1918 р.), військовий міністр УНР (1920–21 рр.). Після закінчення Другої світової війни в будинку містилося командування Київського військового

округу, командувачами якого в різні часи були маршали Радянського Союзу А. Гречко, В. Чуйков, П. Кошовий, І. Якубовський⁷⁹⁴.

В Олексіївському інженерному училищі, відкритому у 1914 р. в Києві (бульвар Лесі Українки, 25, 25-а, 27/2-пров. Командарма Каменєва, 1, 4, 6) були підготовлені два випуски офіцерів інженерних військ. За Української Держави в приміщенні училища діяла Інструкторська школа старшин, яка займалася перепідготовкою офіцерів воєнного часу, містилося Головне військово-шкільне управління на чолі з М. Юнаковим. Генерал-лейтенант, начальник штабу Головного отамана армії УНР і ЗУНР (1919 р.), військовий міністр УНР (1920 р.) і генерал-полковник Армії УНР (з 1920 р.), голова Української Вищої військової ради (1921 р.), яке займалося справами українських військових навчальних закладів. З ініціативи і під керівництвом М. Юнакова створювалась і мала відкритися в приміщенні Олексіївського училища Державна військова академія. Завадило відкриттю академії захоплення Києва військами Директорії⁷⁹⁵.

Перший набір до Миколаївського артилерійського училища у Києві (Повітрофлотський проспект, 28, вул. Курська, 1/26, 3, 5) у кількості 180 юнкерів відбувся 15 жовтня 1915 р. Загалом училище встигло підготувати п'ять випусків офіцерів. У березні 1918 р., після повернення до Києва Української Центральної Ради, комплекс училища недовгий час займав Запорізький кінно-гайдамацький полк ім. К. Гордієнка, яким командував полковник В. Петрів, майбутній військовий міністр УНР. Після захоплення Києва більшовицькими військами у лютому–серпні 1919 р. на базі училища були створені Київські артилерійські командні курси. З 1921 р. тут містилися військові школи, а з 1926 р. — Четверта Київська артилерійська школа, в якій навчався генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу Іван Данилович Черняхівський⁷⁹⁶.

По вул. архітектора Городецького, 11-а у 1918–1919 рр. працювали військові міністерства Української Народної Республіки і Української Держави. В цей період в будинку мешкав О. Греків, генерал-хорунжий армії УНР, начальник штабу Київського військового округу, заступник, а згодом і військовий міністр УНР, командир 2-ї Сердюцької дивізії, Головнокомандуючий Південної групи військ Директорії, Головнокомандуючий Української Галицької армії⁷⁹⁷.

Цікава біографія О. Грекова, уродженця Чернігівщини, дворянина, офіцера російської армії. Після закінчення Миколаївської військової академії Генерального штабу у 1905 р. він проходив службу у штабі військ гвардії Петербурзького військового округу. Під час Першої світової війни воював на Південно-Західному фронті, де отримав звання генерал-майора. З кінця 1917 р. перейшов на службу в українську армію, а його активна військова діяльність припала на добу Української Центральної Ради і Директорії. У часи Української Держави О. Греків очолював опозиційну до гетьманського уряду організацію — «Українська офіцерська спілка Батьківщини». З відновленням УНР він був призначений військовим міністром УНР. Як командувач військ в Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях — проводив переговори з представниками Антанти. У червні–липні 1919 р. О. Греків як командувач УГА вдало провів Чортківську операцію проти польських військ. Однак політична ситуація змусила О. Грекова залишити військову службу та емігрувати до Румунії, пізніше — до Австрії. У Відні він був одним із

засновників Всеукраїнського національного союзу (1921 р.), 1939 р. вступив до Української громади в Берліні. Генерал О. Греків виступив з ініціативою створення Закордонного вільного козацтва, що знайшло підтримку в громадських колах в Україні і за кордоном. В 1948 р. він був схоплений агентами НКВС у Відні. Утримувався в Лук'янівській в'язниці у Києві, у 1949 р. був відправлений до Озерного табору (нині РФ). У грудні 1956 р. О. Греків повернувся із заслання. Останні роки жив у Відні, де і був похований⁷⁹⁸.

Відвідуючи Полтаву, її гості згадують про Полтавську битву, про перемогу Петра I над шведами. Однак не всі знають, що в цьому місті над Ворсклою рівно через 170 років після трагічної поразки гетьмана І. Мазепи народився Симон Васильович Петлюра, голова Директорії УНР, Головний отаман Армії УНР, один з українських борців за незалежну Українську державу. Він народився в Полтаві у родині міщан козацького походження. Навчався в духовній семінарії, з останнього класу якої був виключений за українські настрої. В 1902 р. під загрозою арешту вимушений був виїхати на Кубань, де працював вчителем, архівістом. Згодом навчався на університетських курсах українознавства у Львові, якими керував М. Грушевський. З 1912 р. — редактор російськомовного журналу «Украинская жизнь» у Москві. У роки Першої світової війни працював у Сою зі земств і міст, був головою Українського військового комітету Західного фронту у Мінську, членом Української Центральної Ради. З 12 липня до 31 грудня 1917 р. — очолював Генеральний секретаріат військових справ, утворений із Генерального військового комітету, який в 1917–18 рр. знаходився у приміщенні колегії Павла Галагана (вул. Богдана Хмельницького, 11). Загроза більшовицького наступу у січні 1918 р. змусила С. Петлюру виїхати на Лівобережну Україну, де він створив Український Гайдамацький Кіш Слобідської України, що відіграв вирішальну роль у боях за Київ. У квітні 1918 р. він очолив Всеукраїнський союз земств, який невдовзі перейшов в опозицію до уряду гетьмана П. Скоропадського. У листопаді 1918 р. С. Петлюра був обраний до Директорії, виїхав до Білої Церкви, звідки керував військовим виступом Директорії проти гетьманського режиму. С. Петлюра — Головний отаман Армії УНР, з травня 1919 р. — голова Директорії УНР⁷⁹⁹.

В квітні 1921 р. за його ініціативою український і польський уряди підписали Варшавський договір. В 1920–23 рр. він керував роботою екзильного уряду УНР у Польщі. В 1923 р. — виїхав до Австрії, згодом — до Угорщини, Швейцарії. В жовтні 1924 р. він оселився в Парижі, де організував видання тижневика «Тризуб» і продовжував виконувати обов'язки голови Директорії УНР і Головного отамана УНР. У 1926 р. С. Петлюра був підступно вбитий в Парижі агентом НКВС. Похований С. Петлюра в Парижі на цвинтарі Монпарнас⁸⁰⁰. Меморіальні об'єкти, де народився і навчався С. Петлюра, збереглися у Полтаві і Києві (вул. Володимирська, 36, 57, 78; Богдана Хмельницького, 26; Прорізна, 22), Вінниці (вул. Соборна, 48; Чкалова, 15), де проходила його активна діяльність як громадсько-політичного і військового діяча.

Незважаючи на плин часу, збереглися будинки, пов'язані з життям і діяльністю військових діячів, де проходили військові з'їзди, працювали військові установи, які відображають історію Збройних Сил України. 5 травня 1917 р. у приміщенні

Педагогічного музею під керівництвом М. Грушевського, В. Винниченка, М. Міхновського, С. Петлюри розпочав роботу перший Український військовий з'їзд. На з'їзді було вирішено низку важливих питань: про українізацію армії, військову освіту, українські клейноди, 1-й український полк, а також відбулися вибори Українського Генерального Військового комітету (УГВК) у складі 18 чоловік на чолі з С. Петлюрою⁸⁰¹. Саме його, не військового, обрали головою Українського Військового Генерального Комітету й доручили відродити славу української зброї, сформувавши власне військо на традиціях славного козацтва. УГВК був на той час найвищою військовою установою, від діяльності якої значною мірою залежав подальший розвиток української армії⁸⁰².

Усвідомлення вирішальної ролі власного війська в тогочасному державотворенні поклато на С. Петлюру обов'язок уже з травня 1917 р. безпосередньо впливати на українізацію російської армії. Перебуваючи у тісному зв'язку з фронтовиками, С. Петлюра швидше з усіх українських політиків усвідомив необхідність творення власної армії. Він вважав за доцільне організувати боездатні частини з тих вояків, які піддалися українізаційним процесам і створити з них справді боездатні частини⁸⁰³. В Чернігові був організований полк ім. гетьмана П. Дорошенка, у Москві — Український Запорізький полк, у Сімферополі — 1-й Сімферопольський полк ім. гетьмана П. Дорошенка, у Хмельнику (Вінницька обл.) — курінь ім. Тараса Шевченка, в Умані (Черкаська обл.) — Український полк ім. І. Гонти, в Житомирі — Український полк ім. гетьмана П. Полуботка, в Саратові — Український полк ім. гетьмана І. Мазепи⁸⁰⁴.

В Києві був створений 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького, який складався з 16 сотень. Збереглися міські казарми (вул. Мельникова, 24), де проходило формування полку, який склав присягу Українській Центральній Раді⁸⁰⁵. В плани керівників Центральної Ради не входила відправка полку на фронт, оскільки це була єдина військова частина, на яку могли розраховувати українські керманічі. Але ситуація змінилася після досягнення відповідної угоди з Тимчасовим урядом, занепокоєним творенням в Україні неконтрольованих збройних сил. Під час відправки на фронт біля ст. Пост Волинський ешелон полку був обстріляний підрозділами 2-го гвардійського Кірасирського полку і 17-го Донського козацького полку, заздалегідь розставлених обабіч колії за наказом командувача Київського воєнного округу. В результаті сутички загинуло 16 богданівців, урочно похованих в братській могилі на Замковій горі (територія Флорівського монастиря)⁸⁰⁶.

У червні 1917 р. в Києві почалося формування українського полку, основу якого склали солдати-українці, які оголосили себе окремим військовим з'єднанням. Вони заявили, що не виступлять на фронт, доки їх не визнають II-м Українським козачим полком ім. П. Полуботка. Створення самостійної військової організації, чисельність якої становила близько 5 тис. чоловік, не була визнана Українською Центральною Радою, оскільки вона добивалася формування військових частин за територіально-національним принципом і під своїм керівництвом. Таким чином, процес українізації військових частин відбувався знизу тому, що Українська Центральна Рада виявляла непослідовність, так і незважились використати підтримку власного населення. Вона продовжувала орієнтуватися на Тимчасовий уряд, який

розумів, що без збройної опори Українська Центральна Рада не становить серйозної загрози⁸⁰⁷.

Поступово українізація охопила 34-й корпус 7-ї армії Південно-Західного фронту, яким командував генерал П. Скоропадський. Невдовзі він став 1-м Українським корпусом, досягнувши загальної чисельності 40 тис. чоловік⁸⁰⁸. Полки дивізії дістали назви — Стародубський полк ім. гетьмана І. Скоропадського, Полтавський полк ім. гетьмана П. Сагайдачного, Чернігівський полк ім. гетьмана П. Полуботка⁸⁰⁹. Схожі процеси проходили і в інших військових формуваннях. Але слід зазначити, що на осінь 1917 р. українізація війська не набрала серйозної сили ні в кількісному, ні в якісному відношеннях. Українська Центральна Рада приділяла надзвичайно мало уваги цій роботі, захоплюючись, головним чином, показовими акціями — парадми, з'їздами, демонстраціями. Саме тому при дослідженні пам'яток воєнної історії цього періоду слід об'єктивно підходити до висвітлення подій, які вони відображають, бути зваженими, застерігатися від спокуси видати бажане за дійсне.

Ретельного дослідження потребують пам'ятки, пов'язані з організаціями Вільного козацтва, перший загін якого виник на Звенигородщині (Київська губернія) у березні 1917 р. Почин, підтриманий на Київщині, швидко поширився на Чернігівщину та Катеринославщину. 3–7 жовтня 1917 р. у Чигирині відбувся 1-ий Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва за участі 2000 делегатів, які представляли 60 тис. організованих і озброєних добровольців Київщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини та Кубані. Отаманом Вільних козаків був обраний генерал П. Скоропадський, генеральним писарем — В. Кочубей, наказним отаманом — І. Полтавець-Острияниця. Організаційним осередком Вільного козацтва було визначено м. Біла Церква (Київська обл.), з жовтня 1917р. виходив щоденний часопис «Вільний козак» під редакцією М. Левицького⁸¹⁰.

Значну роль у розвитку визвольного руху в Україні, в українізації військових частин, подальшому будівництві національної армії відіграв 2-й Всеукраїнський військовий з'їзд, який проходив 5–11 червня 1917 р. у Києві (вул. Володимирська, 50) у приміщенні Міського театру (Національна опера України ім. Т. Шевченка)⁸¹¹. З'їзд мав розпочати свою роботу 4 червня в Троїцькому народному будинку Київського товариства грамотності (Київський державний академічний театр оперети), де діяв «Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка» (1917–18 рр.), але його приміщення виявилось занадто малим для 2,5 тис. делегатів. Біля Троїцького Народного будинку відбувся мітинг солдатів, на якому прозвучали заклики до негайного проголошення автономії України⁸¹². На з'їзді було оприлюднено 1-й Універсал Української Центральної Ради під назвою «До українського народу на Україні й поза Україною сущого», що проголосив автономію України і обрано Тимчасову раду військових депутатів у складі 132 чол., яка увійшла до складу УЦР. У жовтні 1917 р. у приміщенні цирку (вул. Миколаївська, не збереглося) проходив 3-й Всеукраїнський військовий з'їзд, у якому взяло участь близько 3 тис. делегатів. Рішення з'їзду відіграли значну роль в активізації діяльності Центральної Ради, зокрема, в проголошенні нею 7 листопада 1917 р. III-го Універсалу про створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою⁸¹³.

До останнього часу «білою плямою» залишалась історія Української Держави, УНР Директорії. Радянська історіографія взагалі проігнорувала українську державність періоду новітнього Гетьманату, розглядаючи події 1918 р. виключно під кутом зору політики окупаційної адміністрації. На думку доктора історичних наук Руслана Пирога, вона була не лише окупаційною інспірацією, а мала певні внутрішні політичні та соціально-економічні підстави⁸¹⁴. Прийшовши до влади, гетьман П. Скоропадський докладав значних зусиль до проведення воєнної реформи і створення боєздатної армії, формуванню якої перешкоджало німецько-австрійське командування. В складі Української армії був Запорізький корпус, перейменований в Окрему Запорізьку дивізію (з полком гайдамаків), дивізія синьожупанників, а також Сірожупанна дивізія, сформована в Австро-Угорщині з полонених українців. У липні 1918 р. було оголошено набір новобранців до Сердюцької дивізії, що мала стати опорою гетьманської влади⁸¹⁵. На жаль, військові формування, які вдалося створити, стрімко переходили в табір Директорії і не стали надійною опорою і захистом Гетьманату.

Військові формування Української Держави розміщувалися на території міських казарм у Києві (вул. Мельникова, 24). У березні 1918 р. тут дислокувався 2-й Запорізький полк підполковника П. Болбочана, у квітні — підрозділи 1-ї Синьожупанної дивізії, незабаром розформованої німецькою окупаційною владою. У вересні тут перебував Лубенський козацький полк, командиром якого був І. Омелянович-Павленко, військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР⁸¹⁶. В Києві (вул. Прорізна, 23) діяло управління Київської залози, яке очолював генерал-лейтенант О. Кушакевич. Згідно з наказом гетьмана П. Скоропадського від 15 жовтня 1918 р. про створення Національної гвардії почали формуватися штаб Збірного корпусу та Київська добровольча (офіцерська) дружина, що входила до його складу. Військові частини комплектувалися із добровольців і офіцерів воєнного часу — громадян Української Держави, які не мали повної військової освіти і тому не мали права служити в кадровій українській армії⁸¹⁷.

Всебічного висвітлення потребує воєнна історія 1919–1921 рр., насичена героїчними і трагічними подіями, про які нагадують пам'ятні місця боїв і сотні могил українських воїнів. Армія УНР вела збройну боротьбу українського народу за свою державність. Вона вписала у воєнну історію такі славні сторінки як похід на Київ і звільнення столиці 7 травня 1920 р., бій над Збручем в районі с. Сидорова 25 липня, оборона по лінії Дністра в серпні, героїчна оборона Замостя в серпні — вересні, операції по форсуванню р. Дністер 14 вересня і р. Збруч 18 вересня та трьохденний наступ на глибину 110 кілометрів, двотижневі безперервні оборонні бої у листопаді (під Снитківим, Чорним Островом, Волочиськом), Перший і Другий Зимові походи⁸¹⁸. Армія УНР доби Директорії досягла 300 тис. чол. До її складу входили Окремий загін січових стрільців, Запорізький корпус, Дніпровська, Волинська, Селянська (Київська), Подільська дивізії, полк ім. І. Франка та інші військові частини. Після п'ятимісячних боїв у грудні 1918 р. — травні 1919 р. проти більшовиків, військ Антанти та Ю. Пілсудського в армії УНР залишилося 15 тис. вояків. У грудні 1919 р. було прийнято рішення перейти до партизанської боротьби проти окупантів. 6 грудня 1919 р. армія УНР вирушила у Перший Зимовий похід. Другий Зимовий похід армії УНР на радянську територію, очолю-

ваний генералом Ю. Тютюнником, в листопаді 1921 р. завершив добу визвольних змагань. В рейд мали вийти дві групи — Подільська і Волинська і з'єднатися в районі Коростеня (Житомирська обл.). Сміливий план рейду мав на меті об'єднати всі повстанські сили у боротьбі за повалення радянської влади. Неприятливі погодні умови, нестача зброї і боєприпасів, одягу і взуття, багатоденні переходи виснажували військо. Ось як згадував про ті дні один з учасників листопадового рейду підполковник І. Ремболович: «Мороз доходив до 15 ступенів, а сніг випав у півтора метра заввишки. Деякі повстанці не мали верхнього одягу й замість плащів накидали на себе коци або і звичайні мішки, щоб сьак-так охоронятися від вітрів і холоду. Люди були такі перевтомлені, що не витримуючи тих умов, падали на лісових дорогах, вкритих снігом. Коли кого знаходили обози, то піднімали й брали на фуру, а коли ні — то замерзав вояк у снігу або прикінчувала його шаблями большевицька кіннота»⁸¹⁹. Населення прихильно ставилося до воїнів Повстанчої армії, але селяни не виявляли бажання вступати в її ряди. Бойові сутички відбувалися між воїнами Армії УНР і кавалеристами 9-ї кавалерійської дивізії під командуванням Г. Котовського, який отримав завдання ліквідувати Повстанчу армію. Передостанній акт трагедії Повстанчої армії відбувся біля с. Малі Маньки (Житомирська обл.), де Волинська група генерала Ю. Тютюнника була повністю оточена. Захоплених у полон повстанців розмістили в сільській церкві і після винесення вироку 22 листопада 1921 р. 359 воїнів були розстріляні біля м. Базару Народицького району. Напередодні розстрілу більшовики наказали селянам викопати поблизу містечка велику і глибоку яму, 70 кроків у довжину та 4 — в ширину, яка стала братською могилою вояків-повстанців, учасників Листопадового рейду⁸²⁰. Після проголошення незалежності України у 1991 р. на могилі була встановлена меморіальна плита з написом: «Слава Україні! Тут поховано 359 героїв-борців за волю України». 22 листопада 2001 р. на місці страти, біля братської могили героїв, відкрито монумент і споруджено каплицю.

Значних масштабів набув повстанський рух на Південній Україні. Починаючи з серпня 1918 р. вогнище селянських повстань спалахнуло на Катеринославщині, в районі м. Гуляйполя (Запорізька обл.), на чолі з Н. Махном. Захоплення повстанцями Гуляйполя можна вважати початком махновського руху, в якому брали участь значні маси селянства. Н. Махно уособлював тип народного вождя, народженого вибухом селянської стихії. Природа щедро обдарувала цю людину різноманітними талантами. Не маючи професійної військової освіти, він став на чолі великої армії, зумів віднайти ефективну форму партизанського ведення війни. Він першим у громадянській війні започаткував рейди тилами ворога. Саме махновцям, а не будьонівцям, належить пріоритет у використанні грізної зброї громадянської війни — кулеметної тачанки⁸²¹. Складним і неординарним був шлях Н.І. Махна, якого революція та громадянська війна підняла на вершину слави. Помер Н. Махно 25 липня 1934 р. у Франції і похований на кладовищі Пер-Лашез⁸²². В Гуляйполі збереглися будинки, пов'язані з діяльністю народного ватажка, відзначені меморіальними дошками.

Події громадянської війни становлять невід'ємну частину нашої історії. Це був бурхливий час становлення української державності, утворення Української Народної Республіки і її армії, участі у бойових діях різних військових формувань,

які отримали об'єктивну оцінку лише останнім часом. В радянський період події громадянської війни знайшли увічнення в обелісках і були відзначені меморіальними дошками на будинках, пов'язаних з військовими діячами Червоної армії і Червоної гвардії. Події ж, пов'язані з національно-визвольним рухом українців, протягом тривалого часу були за лаштунками історичних досліджень і, звичайно, пам'яткознавчих студій. В ході дослідження пам'яток та пам'ятних місць періоду громадянської війни необхідно переглянути оцінки та роль багатьох військових формувань, які брали в ній участь. Кожна пам'ятка — це історична пам'ять свого часу, відображення моральних запитів суспільства, наша історія, яку слід сприймати такою, якою вона була. Не всі події, не всі імена сьогодні сприймаються однозначно, але з точки зору історичної правди та справедливості вони повинні залишитися в історії. Важливу роль у створенні повноцінного монументального літопису України відіграють регіональні історичні дослідження, широко розгорнута пошукова робота, пов'язана з підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури пам'яток України». Ця робота привернула увагу дослідників до виявлення нових пам'яток, вивчення подій, життя і діяльності видатних діячів, пов'язаних з ними. Завдяки великій дослідницькій роботі відомого краєзнавця Л. Проценко встановлені місця поховань багатьох відомих воєнних діячів, покладено початок створенню воєнного некрополя України.

Протягом тривалого часу в центрі уваги партійних і громадських організацій стояли питання, пов'язані з увічненням діяльності військових командирів Червоної армії. В більшості міст України меморіальними дошками відзначені будинки ревкомів і штабів Червоної гвардії і Червоної армії. Могили червоногвардійців і червоноармійців, які загинули у вирі громадянської війни, як і могили вояків УНР, УГА, УСС — це сторінки нашої героїчної і, водночас, трагічної історії. Темі громадянської війни присвячений величний монумент «Легендарна тачанка» у м. Каховці (Херсонська обл.) на честь кіннотників, які брали участь у боях на Каховському плацдармі у 1920 р. Героїці громадянської війни присвячений пам'ятник екіпажу бронепоезда «Таращанець», споруджений у Києві. Команда бронепоезда разом з іншими підрозділами Червоної армії в серпні 1919 р. захищала Київ від денікінських військ. Коли закінчилися боєприпаси, семеро таращанців, що залишилися живими, підірвали бронепоезд і загинули геройською смертю. Їх останніми словами було гасло: «Краще вмерти вільними, ніж жити рабами!». Ці слова викарбувані на броні легендарного «Таращанця».

Події громадянської війни відтворюють пам'ятники на честь Всеукраїнського страйку залізничників у 1918 р. в м. Коростень (Житомирська обл.), який очолив Коростенський ревком на чолі з Л. Табукашвілі. Громадянська війна кинула у вир подій тисячі наших співвітчизників, представників різних національностей. Другою батьківщиною міг би вважати Україну грузин Л. Табукашвілі, угорець Мате Залке, французенка Жанна-Марі Лябурб, серб Олекса Дундич і тисячі відомих і невідомих учасників тих далеких подій, які свято вірили в свою боротьбу та історичну справедливість. Пам'ять про них живе в сотнях пам'яток і пам'ятних місць. Не всі події, не всі імена сьогодні сприймаються однозначно, але з точки зору історичної правди та справедливості вони повинні залишитися в історії.